JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
PEDAGOGICKÁ FAKULTA
KATEDRA ČESKÉHO JAZYKA A LITERATURY

Od Komenského Orbisu ke Škole hrou

Diplomová práce

Autor: Jana Lazarová
Vedoucí práce: PhDr. Věra Pospíšilová

České Budějovice 2007

Annotation

The aim of this diploma work is to study and analyse Schola ludus and Orbis sensualium pictus by John Amos Comenius. First it tries to describe both works, then it states their mutual relationship and finds out their specific features and their place in Comenius' pedagogic legacy.

The first chapter informs the reader about the situation when both manuscripts were written. Chronological interpretation of events from the author's life is focused on those that most affected his opinions and ideas. Mainly the period of the origin of both works is studied in a greater detail.

The second chapter deals with Orbis sensualium pictus and is devoted to its characteristics, form and content. It also mentions the origin and the reasons why this picture language textbook was written.

The third chapter of the diploma works looks at Schola ludus. The same points are analysed, i.e. the origin, the form, the contents and the purpose of this work. It shows the important role of Schola ludus which the book had while the secondary school in Blatný Potok was being reformed.

The last chapter summarizes the relationships between Schola ludus and Orbis sensualium pictus, mainly from the point of view of their origin, purpose, social and didactic need. The conclusion of the diploma work considers possible use of the two Comenius' works for contemporary pedagogy and modern education.

Prohlašuji, že jsem svoji diplomovou práci vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě, elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách.

Dne 30. dubna 2007 v Českých Budějovicích Jana Lazarová

Obsah

ÚVOD 6
OD ORBISU KE ŠKOLE NA JEVIŠTI 8
1. Život 8
1.1. Od narození po vyhnanství (1592-1628) 8
1.2. Škola v Lešně (1628-1641) 12
1.3. Putování Evropou a zpět v Lešně (1641-1650) 17
1.4. Reforma školy v Blatném Potoku (1650-1654) 19
1.4.1. Pedagogické práce 21
1.5. Zkáza Lešna a útočiště v Amsterdamu (1654-1670) 24
2. Orbis sensualium pictus 27
2.1. Kde a kdy vznikl 27
2.2. Obrázková učebnice 27
2.3. Formální a obsahová stránka díla 29
3. Schola ludus 33
3.1. Okolnosti vzniku díla 33
3.2. Školské hry a jejich účel 33
3.2.1. Problémy s prosazením her 35
3.2.2. Obhajoba her 36
3.2.3. První úspěchy a závěrečný triumf 38
3.3. Formální a obsahová stránka díla 38
3.4. Název a jeho význam 41
4. Vztah Orbisu a Scholy 44
4.1. Vznik 44

4.2. Struktura 45
4.3. Vydání 46
4.4. Didaktické hledisko 47
4.4.1. Pedagogické principy 48
4.5. Součástí Vševýchovy 49
ZÁVĚR 51
LITERATURA 53
PŘÍLOHY 55

ÚVOD

Jazykové výuce je ve školách v poslední době věnováno mnohem více prostoru a je jí přikládána větší důležitost, než tomu bylo v minulých letech. Znalost světového jazyka se stala životní nezbytností. Dnes lze považovat za komunikační prostředek angličtinu.

V době Jana Amose Komenského byla jazykem vzdělané Evropy latina a výuka jazyků hrála také velmi důležitou roli. Většina textů, které poskytovaly podklady pro vzdělávání, byla psána latinsky. Znalost jazyka umožňovala čtení knih významných filozofů a teologů. Za studnici poznání se považovala rovněž díla starověkých básníků a dramatiků.

Komenský jako pedagog si byl dobře vědom nutnosti ovládat latinský jazyk jako prostředek poskytující další vzdělání, zároveň však znal z vlastní zkušenosti, jak je ve školách výuka realizována. Zabírala neadekvátně mnoho času a stávala se mnohdy cílem celého studia. Byla založena na memorování výrazů, jejichž význam studenti neuměli často vysvětlit ani v rodném jazyce. Komenský znal tyto nedostatky a popsal je například v předmluvě ke své úspěšné učebnici *Janua linguarum reserata* z roku 1631: „(…) školy ve svých motaninách zustaly posavád. Zdržována byla (…) mládež v gramaticských, dlouhých, zatemnělých, na větším díle neužitečných pletkách (…) vycpáváni byli slovy věcí bez věcí: to jest učeni byli slovum latinským z vokabulářů a dikcionářů bez ukazování zřetedlného, co se kterým jménem míní, (…)“[1]. Zkvalitnění výuky jazyků se stalo jedním z dílčích cílů Komenského. Výsledkem snahy reformovat vyučování prostřednictvím nové metody byla mimo jiné dvě díla, která si klademe za cíl přiblížit čtenáři v této diplomové práci.

Prvním je *Schola ludus*, překládané do češtiny jako *Škola na jevišti*, nebo *Škola jako hra*. Nejvíce je zřejmě známo pod názvem *Škola hrou*. Druhým je *Orbis sensualium pictus*, *Svět vnímatelných věcí v obrazech*, často uváděný jen jako *Orbis pictus*, v překladu *Svět v obrazech*.

[1] Komenský, J. A.: Dvéře jazyků odevřené, str. 19.

Nejprve budeme obě díla charakterizovat z historického hlediska. Popíšeme okolnosti vzniku děl, jejich účel a společenskou potřebu. Dalším hlediskem našeho zkoumání bude hledisko didaktické. Pokusíme se především určit, jakou roli hrála ve výchově, jak a jakou metodou se snažila dosáhnout cílů v procesu vzdělávání. Je nezbytné, abychom nejprve pohovořili o životě Jana Amose Komenského a zároveň čtenáři nastínili některé dobové problémy s tím související. Budeme se také snažit poukázat na důležité aspekty vývoje autorovy pedagogické koncepce zaměřené na obnovu škol. V poslední kapitole se pokusíme vyvodit vztahy mezi oběma spisy. Závěrem se zamyslíme nad tím, čím jsou inspirující pro dnešní pedagogiku.

OD ORBISU KE ŠKOLE NA JEVIŠTI

1. Život

Životní cesta Jana Amose Komenského byla po všech stránkách velmi bohatá na události. Prožil klidné chvíle v rodinném kruhu, kdy se mu práce dařila a vše pod jeho rukama vzkvétalo. Byl ale také nucen čelit mnoha životním pohromám: ztrátě nejbližších, zkáze majetku, životu ve vyhnanství. Vždy však v sobě našel sílu udělat další krok, upřít svůj pohled k novému cíli. K bodu, který do jeho života vnesl světlo, smysl, který ho pobízel pokračovat v úsilí s novou energií, houževnatostí a skromností a pokusit se přispět k blahu lidstva plánem k všenápravě a také zajistit sobě, svým bližním, Českým bratrům a všem lidem dobré vůle klidný život v míru ve své vlasti. V tomto duchu se nese celé jeho dílo. Abychom vystihli klíčové body pro rozvoj Komenského reformních snah, zaměříme se především na jeho pedagogické působení. Vylíčením životních osudů si rovněž připravíme podklad pro další výklad.

1.1. Od narození po vyhnanství (1592-1628)

Jan Amos Komenský žil v pohnuté době, kdy se spletitou státní politikou úzce souvisely spory v náboženské oblasti. Život člověka byl do jisté míry determinován vírou. Ta byla procesem reformace rozštěpena na katolickou a několik evangelických vyznání, mezi která patřil kalvinismus, luterství a česká Jednota bratrská, navazující na husitskou tradici. Katolictví bylo vyznáním Habsburské dynastie, ovládající tehdy velké území Evropy včetně Čech a Moravy. Evangelíků byla v Českém království v té době většina. Za vlády Rudolfa II. se evangelíci těšili z prostředí náboženské snášenlivosti. Od roku 1575 zde platila Česká konfese, dohoda o svobodném vyznání Jednoty bratrské, novoutrakvistů a starokališníků. Ovšem i zde se Habsburkové snažili prosadit absolutistickou vládu, která se neslučovala s náboženskou svobodou.

Jan se narodil na Moravě 28. března v roce 1592. Prožil šťastné dětství s rodiči Martinem[1], váženým uherskobrodským měšťanem a členem Jednoty bratrské, matkou Annou a sestrami. Od roku 1598 navštěvoval bratrskou školu v Uherském Brodě. V roce 1604 do života dvanáctiletého chlapce zasáhl osud krutou ranou. Během jednoho roku osiřel. Smrt mu vzala otce, zanedlouho matku i dvě setry. Janovi byli stanoveni poručníci, ale odjel k otcově sestře Zuzaně Nohálové a jejímu manželovi do Strážnice, kde také chodil do bratrské školy. Poznal zde o pět let staršího Mikuláše Drabíka, který hrál nemalou roli v jeho dalším životě. V době protihabsburského povstání ho však postihla další pohroma v podobě tažení vojsk sedmihradského Štěpána Bočkaje, která pustošila Moravu a v roce 1605 vypálila Strážnici. Nohálovi přišli o majetek a Jan se musel vrátit ke svým poručníkům do Nivnice. V roce 1608 byl zapsán na školu v Přerově. Naučil se zde latinsky, také ale poznal na vlastní kůži nepřitažlivé pedagogické metody. Byl nucen učit se zpaměti poučkám a pravidlům i dlouhým citátům latinských klasiků. Jeho píle a pečlivost mu zajistila přízeň biskupa Jednoty bratrské Láneckého i samotného mecenáše školy Karla staršího ze Žerotína. Talentovaný Jan Komenský získal při akolytské ordinaci[2] biblické jméno Amos[3] a poté byl roku 1611 vyslán na zahraniční studia bohosloví na reformovanou akademii v Herbornu a Heidelbergu, kde strávil příští 3 roky.

Mezitím byl vydán v roce 1609 Majestát Rudolfa II., písemné potvrzení České konfese, projevující náboženskou toleranci, která neměla v tehdejší Evropě obdoby.[4] Na Rudolfovi si tento dokument vynutili čeští stavové za zachování přízně císaři při povstání. Rudolf však začal ústupku brzy litovat a pokusil se získat za pomoci svého bratrance biskupa Leopolda a jeho vojáků z Pasova své pozice zpět. Akce se však nevydařila a Rudolf musel 1611 abdikovat. Nástupcem

[1] Původem z Komni, odtud Komenský.
[2] První stupeň svěcení pro bohoslužbu.
[3] Starozákonní prorok; také lat. amosus - miláček.
[4] Čornej, P.: Dějiny českých zemí.

byl jeho bratr Matyáš, který přesídlil z Prahy zpět do Vídně. Náboženské svobody však byly prozatím zachovány.

Vpád pasovských vojsk naštěstí nijak nenarušil cestu bratrských studentů do Herbornu. Jan Amos zde poznal výtečné učitele Piscatora a Alsteda. Druhý jmenovaný byl pouze o čtyři roky starší než Jan. Ovlivnil studenta na celý život svým optimismem, vírou v budoucí štěstí lidského pokolení, a také snahou o encyklopedické shrnutí poznatků dosavadní vědy. Seznámil se zde také s knižními novinkami. Mezi ně patřila i kniha Wolfganga Ratkeho, ve které se autor snažil o nápravu současné studijní metody. Vytýkal „(…) bezduché memorování latinských textů a pouček bez pochopení podstaty a souvislostí. Doporučoval rozšířit výuku v mateřském jazyce a sliboval zavést (…) novou metodu (…) k snadnějšímu osvojení cizích jazyků.“[5]

V roce 1613 se vydal Jan Amos na cestu po Německu a Nizozemí a odtud do Heidelbergu, kde pokračoval ve studiích. O rok později se vrátil do vlasti a poprvé a naposledy ve svém životě zavítal do Prahy. V české metropoli se seznámil s kazatelem Betlémské kaple, biskupem Jednoty bratrské Janem Cyrillem.

Od roku 1613 do roku 1617 působil jako učitel v Přerově, kde se pokusil nalézt lepší způsob, jak by ve škole děti vzdělával. Ve vlastním životopise na to vzpomíná slovy: „Když jsem se roku 1614 vrátil na Moravu a stal se představeným školy v Přerově, začal jsem usilovat o příjemnější metodu vzdělávání dětí a sepsal jsem *Pravidla snadnější mluvnice*, která byla později roku 1616 vytištěna v Praze.“[6] Byla to první učebnice latiny. Spis se však do dnešní doby nedochoval. Dále se věnoval pracím vlastivědným a encyklopedickým.

V roce 1616 byl na synodě v Žeravicích vysvěcen na kněze. Jeho povinnosti vzrostly a na školské záležitosti již neměl tolik času. V roce 1616 přesídlil Jan Amos do Fulneku, kde se stal duchovním a zastával také funkci

[5] Kumpera, J: Jan Amos Komenský, str. 28.
[6] Komenský, J. A.: O sobě, str.53.

rektora na zdejší škole. Vyučoval nezvyklým způsobem: vycházel s žáky ven, mimo školní lavice, vyučoval v přírodě, kde svým žákům vykládal zákonitosti světa. Šťastně se ve Fulneku rozvíjel také jeho osobní život. V roce 1618 vstoupil ve svazek manželský s Magdalenou Vizovskou, o rok později se jim narodil syn. Věnoval se zde i sadaření a chovu včel.

Pražské stavovské povstání proti porušování Majestátu mělo za následek rozpoutání třicetileté války: evropského konfliktu mezi dvěma již dříve znepřátelenými celky v německé říši, Katolickou ligou a Protestantskou unií. Znepokojilo všechny příslušníky nekatolických vyznání. Konečný výsledek byl pro ně velice nepříznivý. Porážka českých stavů na Bílé hoře přinesla drtivé důsledky. Znamenala konec povstání, ale hlavně konec náboženských svobod. Byli pronásledováni všichni, kteří měli co dočinění s povstáním. Vůdce popravili v červnu 1621 na Staroměstském náměstí, ostatní potrestali konfiskací majetku, represemi, zákazy evangelických bohoslužeb. Začala násilná rekatolizace. V prosinci 1621 byli nekatoličtí duchovní vypovězeni ze země.

Tyto události se těžce dotkly i Jana Amose. Byl nucen se skrývat a v roce 1622 musel na svých bedrech nést ještě těžší břímě, jakým bylo úmrtí nejbližších - manželky a obou synků. Ve svých třiceti letech čelil ztrátě veškerých životní jistot a zázemí, které dosud měl. Rekatolizační horlivost způsobila, že na jaře 1623 byly ve Fulneku veřejně spáleny Komenského spisy. Zoufalství a strádání překonal literární činností - psal útěšné spisy pro vlast i Jednotu.

Poměry v Čechách nespěly k lepšímu navzdory toužebným očekáváním. Komenský spolu s ostatními členy Jednoty pevně doufal v obrat a aktivně se na změnách poměrů podílel vyjednáváním v Haagu, kde se formovala protihabsburská koalice.

Novou radost přinesl Komenskému sňatek s Dorotou Cyrillovou, dcerou hlavního biskupa Jednoty, v roce 1624. Na jaře 1625 se vypravil na cestu do Polska vyjednat pro České bratry místo a podmínky případného exilu. Cestou se seznámil s proroctvími Kryštofa Kottera. Věštby nebyly v té době nijak

neobvyklým jevem. Kotterova vidění ho nadchla svým optimismem a vizí slibné budoucnosti. Tyto předpovědi, později ještě spolu s věštbami Kristiny Poniatowské a bývalého spolužáka Drabíka, po celý zbytek život vydával, ospravedlňoval a přesvědčoval všechny o jejich pravosti, což mu přinášelo nemalé problémy. Vše činil v dobré víře, že snad opravdu hovoří prozřetelnost Boží a že tato proroctví mohou být nějak nápomocna ve věci zlepšení poměrů.

Na podzim roku 1626 se z tajného úkrytu v Brandýse Komenští spolu s Cyrillovými přesunuli do Bílé Třemešné na panství Sadovských ze Sloupna, kde setrvali déle než rok a Jan Amos měl relativně klid na práci. Pravděpodobně zde se začal zabývat myšlenkou, že k nápravě poměrů ve vlasti by se dalo dospět prostřednictvím revize domácích škol. Navštívil zámeckou knihovnu ve Vlčicích, kde se seznámil s učebnicí latiny *Janua linguarum* a také s knihou *Didaktik oder Lehrkunst* od Eliáše Bodina. Obě díla ovlivnila jeho budoucí činnost. Zamýšlel sestavit soubor didaktických děl s názvem *Ráj český*. Měl sloužit nápravě českého školství. Jeho součástí měla být *Didaktika česká*, s jejímž sepisováním hned začal.

Úspěchy habsburských armád vedených Albrechtem z Valdštejna podpořily v roce 1627 vydání nové ústavy nazvané Obnovené zřízení zemské. Důsledkem bylo zrovnoprávnění češtiny s němčinou, dědičné právo Habsburků na český trůn a jediným legálním náboženstvím se stalo katolictví. A tak byl osud Jednoty bratrské zpečetěn. Někteří členové našli útočiště na Slovensku a v Uhrách, Komenský s rodinou a Sadovskými ze Sloupna putoval do polského Lešna, kam dorazili v únoru 1628.

1.2. Škola v Lešně (1628-1641)

Majitelem lešenského panství byl hrabě Leszczyński, díky němu se rozvíjelo místní gymnázium, kde našel útočiště Komenský. Působil jako učitel a zároveň mu budova školy poskytla střechu nad hlavou, plat mu zajistil alespoň minimální obnos nutný k obživě rodiny. Jako šestatřicetiletý byl vtažen zpět do víru vyučovacího procesu a mohl rozvíjet své reformní myšlenky a metody

a pozorovat jejich vliv na žáky přímo v praxi. Získal tak mnoho cenných zkušeností pro svoji budoucí činnost. Stále se věnoval práci na díle započatém ještě v Čechách, jak popisuje ve svém životopise: „Počal jsem si – lépe než kdy předtím – uvědomovat vady i nedostatky obvyklé školské metody a počal jsem přemýšlet o jejich nápravě tak, že leckterá dobrá pozorování začínala srůstat v soustavu umění didaktického“[7]. Významným dílem je česky psaná *Didaktika, to jest Umění umělého vyučování*[8], dokončená v roce 1632. O šest let vyšla její latinská verze, rozšířená o několik kapitol. V *Didaktice* rozděluje vzdělání člověka do čtyř škol podle věku: prvních šest let života má člověk strávit v mateřské péči v rodině, dalších šest let ve škole obecné, potom opět šest let ve škole latinské, do čtyřiadvaceti let má studovat na akademii a v cizině. Ke každému stupni zamýšlel sepsat příručky pro učitele a vychovatele: informatoria. Vzniklo z nich pouze v tomtéž roce *Informatorium školy mateřské*. Obě díla měla být součástí *Ráje*. Zhotovil ještě několik učebnic pro gymnázium.

Úspěchy švédských vojsk rozjitřily naděje českých exulantů na návrat. Komenský se proto snažil svou práci co nejvíce urychlit. Výsledkem bylo několik děl, mezi nimi i *Navržení krátké o obnově škol v království českém*. Rok 1632 ale nakonec zklamal očekávání návratu. Komenský byl zvolen biskupem a také sekretářem Jednoty, což mu ukládalo mnohé povinnosti.

Jan Amos byl nucen psát v exilu latinsky, ale na svoji vlast nezapomněl, naopak, neustále usiloval o to, aby byl exulantům umožněn návrat. Pokračoval ve snaze pozvednout českou vzdělanost a zpříjemnit proces učení: v roce 1633 vydal česky své původně latinsky psané dílo *Janua linguarum reserata*[9] z roku 1631 a nazval ho *Dvéře jazyků odevřené*. Věnoval tak svému národu učebnici jazyků,

[7] Komenský, J. A.: O sobě, str. 81.
[8] *Didaktika, to jest Umění umělého vyučování. Kterak by totiž člověk, dřív než na těle vzroste, a stav svůj začne, všemu tomu, což ku potřebě a ozdobám přítomného i budoucího života přináleží, šťastně, snadně, plně vyučen a tak potěšeně k životu obojímu nastrojen býti mohl. Což se vše mocně, základy z samého přirození vzatými, prokazuje; ustavičně, příklady jiných řemeslných umění, vysvětluje; dokonale, na léta, měsíce, dny a hodiny rozměřuje; a ke všemu tomu, aby k cíli přivedeno bylo, i probuzení činí, i rad dává.*
[9] *Brána jazyků otevřená*.

která již ve své latinské podobě sklidila úspěchy v mnoha zemích. Knihu vybavil kromě původní latinské také předmluvou pro české čtenáře nazvanou Čtenáři českému pozdravení: „(…) knížečka tato malá, nemalo přízně u lidí učených po všech stranách nalezla, takže i přijata, i schválena, i do škol nejedněch v Polště, v Prusích, v Slézku etc. již uvedena, i vytištěna v těch dvou letech několikrát (…)“, s polským, německým, francouzským i anglickým výkladem, „(…) nyní v českém jazyku tatáž knížka se vydává.“[10] Autor zde také naznačuje, že zná ještě jinou a lepší cestu k naučení se jazyka i jiných věcí, ale tato metoda zatím ještě není zcela dokončena. Poskytuje čtenáři návod, jak má s knihou zacházet, aby mu byla co nejvíce k užitku a rmoutí se nad tím, že se nepodařilo zároveň s českým vytisknout text latinský.

Vyslovuje přání, aby čtenáři chápali *Dvéře* jako přípravu na něco, co poskytne mládeži ještě větší pomoc, a sice slovníky česko-latinský a latinsko-český, „(…) aby všelijaká slova a všickni způsobové mluvení i ozdoby, co jich jeden i druhý jazyk má, tak vedle sebe spořádána byla (…) tím novým způsobem míti mohou školy náše, čehož předtím ani náše, ani jiných národů školy neměly, slibuji.“[11] Příprava slovníku dokládá stálou Komenského péči o český jazyk.[12] Celý text, slovo k českému čtenáři, kterým se jako pohlazení nese autorova laskavost a skromnost, je uzavřen biblickým citátem a zakončen jako modlitba slovem Amen.

Z latinské předmluvy se čtenáři dozví o autorově motivaci sepsat tuto učebnici. Tou byla současná neefektivní metoda výuky jazyků, kterou popisuje slovy: „Kdo se študiím oddávali, věk okolo vokabulí[13] až do šedin trávili. Na sám latinský jazyk vynakládalo se deset a víc let (…) Načež nejední velicí muží dávno již naříkali: ale k napravení toho nedostatku cesty dostatečné neukázali. Odkudž šlo, že školy ve svých motaninách zustaly posavád. Zdržována byla (…) mládež

[10] Komenský, J. A.: Dvéře jazyků odevřené, str. 25.
[11] Ibid., str. 26.
[12] Svůj slib však Komenský nemohl splnit, připravovaný materiál na *Linguae Bohemicae Thesaurus* byl zničen při požáru Lešna v roce 1656.
[13] Učení se slovíčkům.

v gramaticských, dlouhých, zatemnělých, na větším díle neužitečných pletkách (…) vycpáváni byli slovy věcí bez věcí: to jest učeni byli slovum latinským z vokabulářů a dikcionářů bez ukazování zřetedlného, co se kterým jménem míní, a bez pojení neb pojímání týchž slov ihned v řeč (…)“[14] Komenský dále klade řečnickou otázku, kdy student přistoupí k vlastnímu studiu teologie, filozofie či lékařství, když učením latiny, jakožto pouhého prostředku dalšího poznávání, tráví tolik času. Dále hovoří o potřebě, aby „(…) krátké obsažení celého jazyka vymyšleno bylo, v kterémž by všecka slova a pojení slov způsob tak spořádány byly, aby to pochopě člověk, snadný, libý, bezpečný do všech věcnatých autorů přístup a jako dvéře odevřené měl.“[15] Tímto vytyčením potřeby, aby byl celý jazyk obsažen v krátké, přehledně a pochopitelně uspořádané publikaci, stanovil cíl pro vlastní práci.

Inspirací mu byla *Janua linguarum* vydaná ve Španělsku, která se stala oblíbenou a vychvalovanou pomůckou. Ve dvanácti stech větách měla být obsažena všechna potřebná latinská slova. Komenský však shledal jisté nesrovnalosti s jejím záměrem. Měla být dveřmi jazyka, tedy pomůckou pro začátečníky. Po jejím prozkoumání nedostatky analyzoval:

Objevovala se zde slova, která byla zastaralá, také ta, která neodpovídala začátečnické úrovni.

Každé slovo bylo zastoupeno pouze jednou. To se ale jevilo jako nežádoucí u těch slov, která mají více významů. Ta by se měla objevovat především v základním významu. To se ale nedělo.

Další námitku vyslovil na adresu významu některých vět: „Ať mlčím o mnohých těch sentencí nesličnosti, kteréž ani k vyrozumění slovum, ani k mrávum nic nenapomáhají, nýbrž sotva jaký význam mají: takže by se sama ta některá slova, jak se ona spolu shledala, diviti mohla.“[16]

[14] Komenský, J. A.: Dvéře jazyků odevřené, str. 19.
[15] Ibid.
[16] Ibid., str. 22.

Z těchto bodů Komenský usoudil, že autoři knihy před sebou zřejmě neměli jasný cíl a rozhodl se knihu poopravit a vytvořit podle svého vlastního cíle novou *Januu*, která by svému účelu sloužila lépe, a která by splňovala požadavek „(…) aby rozum a jazyk vždycky vedlé sebe šly, a jak mnoho kdo věcí chápá, tak mnoho také vypovídati zvykal.“[17] Když se někdo něco učí, aby uměl hned prakticky využít a komunikovat pomocí nově osvojených slov.

Vznikl tak soubor jednoho sta tematických celků, které dohromady tvořily jednotu. Každá kapitola byla pojednáním o jednom tématu, které bylo popsáno pečlivě vybranými slovy. Celkem se zde objevuje osm tisíc slov uspořádaných do jednoho tisíce vět.

Tématem textu je popis světa, autor se snažil přiblížit studentům co nejvíce pojmů z největšího možného počtu oblastí. Vše je uspořádáno tak, aby to odpovídalo Komenského didaktickým principům, tedy od nejjednoduššího k nejsložitějšímu, vhodná slova jsou vložena do snadno pochopitelných kontextů, aby vše naučené bylo lehce použitelné v praxi.

Kniha je uvedena Vchodem, krátkým slovem autora ke čtenáři, kde je znovu osvětlen význam publikace a její vztah k získání vzdělání. Výklad začíná Božím stvořením světa, pokračuje přes kapitoly o zemských živlech k rostlinám, dále živočichům až k člověku. Odtud je veden k popisu lidského těla, zevnitř a zvnějšku, až k rozmanitým lidským činnostem a řemeslům. Dále se autor věnuje popisu domu, příbuzenských vztahů, rodičovství, přejde od města a jeho institucí ke škole k předmětům gramatiky, dialektiky, atd. Nakonec jsou připojeny lidské vlastnosti, uzavřené smrtí, pohřbem, božím opatrováním a anděly. Vrací se tedy v kruhu zpět k Bohu, stejně jako podle Komenského lidský život a veškeré dění. Závěrem je připojena Zavírka a slovo ke čtenáři, kde autor vysvětluje, že nemohl být z technických důvodů připojen rejstřík a upozorňuje na to, že se jedná o český výklad *Januae*, byl proto nucen místy stavbu textu přizpůsobit latině a omlouvá se, že některé věty zní nepřirozeně.

[17] Komenský, J. A.: Dvéře jazyků odevřené, str. 22.

Tato jazyková encyklopedie[18], jak už bylo slovy autora řečeno výše, si v latinské verzi získala velkou oblibu v mnoha zemích a stala se hojně užívanou pomůckou ve školách. *Dvéře* se bohužel takové oblibě netěšily, hlavně z důvodu nepříznivé české politické situace. V Čechách byly vydány za Komenského života, v roce 1669, a to jezuity, v rámci latinsko-německo-české verze *Januy*. [19]

Do lešenského období se datují počátky Komenského smýšlení o pansofii, tj. všemoudrosti. Dozvíme se o tom z knihy *Objasnění pansofických pokusů zpracované k získání přízně posuzovatelů*[20]. Myšlenka ho provázela od setkání s učitelem Alstedem, při tvoření *Didaktiky* i při psaní *Januy linguarum*. Zamýšlel napsat univerzální knihu, která by zahrnovala veškeré lidské vědění. Potom se idea vyvinula v záměr vytvořit pansofii jako obecnou vědu, všelidskou moudrost. Návrh poslal Samuelu Hartlibovi. V té době vedl bohatou korespondenci na toto téma právě s ním a ještě s Johnem Durym. Všichni tři tito učení muži spolu s dalšími usilovali o totožný cíl: o vytvoření vševědné akademie. Tím by navázali na poselství Thomase Moorea, Campanelly a Francise Bacona. Vyvrcholením úsilí bylo pozvání Komenského do Anglie a jeho následná cesta do Londýna v roce 1641.

1.3. Putování Evropou a zpět v Lešně (1641-1650)

Komenský v Anglii sledoval zdejší diskuse o nápravě škol, které měly stejný cíl jako snaha Komenského: aby vzdělání bylo dostupné všem a aby probíhalo v souladu s křesťanskými zásadami. „O nápravě škol v celém království konají horlivé úvahy za týmž cílem, k němuž, jak dobře víš, dávno směřují i naše tužby, totiž aby se mohla vzdělávat všechna mládež a žádná nesměla zanedbávat

[18] Pojem encyklopedie chápal Komenský jinak, než jak je vykládán dnes. V dnešní době je spojován s encyklopedismem, tzn. žáci jsou zavaleni faktografickými poznatky a mechanickým učením věcí bez souvislostí. Komenský však tím měl na mysli: „(…) vzdělávací soustavu v uzavřeném kruhu, v němž jsou jevy navzájem spojeny v jeden organický celek. Šlo mu tedy o vzdělání systémové“ (Naděžda Kvítková v úvodu Orbis sensualium pictus, 1991, str. 6).
[19] Komenský, J. A.: Dvéře jazyků odevřené, str. 97.
[20] *Conatuum pansophicorum dilucidatio in gratiam censorum facta*, Lešno 1638, Londýn1639.

a rovněž aby se vzdělání dálo tak, aby se základy křesťanství vštěpovaly do útlounkých duší tím hlouběji a pevněji a aby se potom objevovala tím větší účinnost služby církevní.“[21] Pro revoluční poměry v Anglii a v Irsku však nebylo založení vševědné akademie Strážců moudrosti uskutečněno. Vynaložené úsilí ale nebylo zbytečné. Na základě jejich snah byla v roce 1662 založena Královská učená společnost. Devítiměsíční pobyt v Anglii přinesl Komenskému ještě větší popularitu. Byl uznáván jako věhlasný evropský vzdělanec. Obdržel hned několik pozvání k pobytu. Nakonec zvolil Ludvíka de Geera, který mu nabídl finanční podporu, když přijme zakázku švédského kancléře Oxenstierny na vytvoření soustavy učebnic pro školství.

Komenský vzpomíná na rozhovory s kancléřem, které vedl po příjezdu do Švédska: „Byv pak vyzván, abych šel do Stockholmu ke vznešenému kancléři říše, panu Axelovi Oxenstiernovi, byl jsem od něho zkoumán tak ostře, jak od nikoho z učenců, po celé čtyři dny. A to nejdříve ve věcech školských.“[22] Setkal se v té době s mladou královnou Kristinou, která se učila latinu z Komenského Januy. Chtěla poznat autora výtečné učebnice a pohovořit s ním latinsky.

Komenský nechtěl žít ve Švédsku kvůli náboženským sporům. Nakonec práci na reformě švédského školství přijal spolu s poskytnutým útočištěm v Elblagu. Byl si vědom toho, že Švédové mohou být prospěšní ve věci osvobození Čech, kancléř Oxenstierna trval na boji proti Habsburkům. V roce 1643 odmítl Komenský pozvání z Uher, kde mohl působit ve škole místo profesora Alsteda a zároveň se stát reformátorem školství.

V polském Elblagu žil do roku 1648. Pracoval zde na novém zpracování učebnic latiny. Také připravoval obšírný spis *Metoda jazyků nejnovější*[23], který systematicky rozpracovával jazykovou metodu výuky latiny pomocí jeho učebnic *Vestibulum*, *Janua* a *Atrium*. Poslední jmenovaná vznikla až později v Blatném Potoku. Byl stále vystaven napomínání svého mecenáše i výtkám kancléře, aby

[21] Úryvek z dopisu z Anglie z roku 1641. Komenský, J. A.: O sobě, str. 132.
[22] Komenský, J. A.: O sobě, str. 162.
[23] *Linguarum methodus novissima*.

urychlil vytvoření učebnic. Zároveň snášel kritiku od londýnských přátel za zanedbávání prací vševědných. Komenský, zavalený prací, zúčastnil se rovněž příprav a poté samotného sjezdu v Toruni, který měl urovnat náboženské spory v Polsku. Záměr však ztroskotal, mimo jiné na nejednotném postupu evangelických církví. Komenský Toruň znechuceně opustil, ale přesto byl tvrdě pokárán ze Švédska, že neplní závazky.

V roce 1648 zasáhlo Komenského hned několik těžkých ran. Po návratu do Lešna zemřela jeho druhá žena a Jan Amos se musel postarat o čtyři děti. Přišlo také zklamání z vestfálského míru, který vrátil stav věcí v rodné vlasti do roku 1624 a nikoli do doby náboženské tolerance před Bílou horou, jak doufali Čeští bratři. Komenský byl zklamán a cítil se Švédy podveden. Všechny naděje exulantů se tím rozplynuly a Jednota si byla nucena položit otázku, zda má smysl, aby existovala roztříštěna za hranicemi Čech a Moravy.

Velmi spolehlivým pomocníkem se pro Komenského stal Petr Figulus Jablonský, kterého se před lety ujal a od dětství se o něj staral. Nyní se stal snoubencem Komenského dcery Alžběty. Jan Amos se v roce 1649 znovu oženil s Janou Gajusovou, aby zaopatřil své malé potomky, šestiletou Zuzanu a tříletého Daniela. V tomtéž roce provdal i své dvě dcery – zmíněnou Alžbětu za Petra Figula a Dorotu Kristinu za vnuka biskupa Láneckého Jana Molitora, který působil jako kněz na Slovensku.

1.4. Reforma školy v Blatném Potoku (1650-1654)

Právě ve chvíli, kdy se s ostatními radili na svolané synodě o osudu Jednoty bratrské, byl do rukou Komenského doručen zvací dopis od knížete Rákocziho. Jednota rozhodla, že se Komenský do Uher vydá. Navštíví při té příležitosti Bratry, kteří se nedostavili na setkání v Lešně, a projedná s nimi otázku zachování činnosti Jednoty. Komenský na událost vzpomíná: „Doručen byl totiž ještě do samého shromáždění dopis psaný na mé jméno s velkou pečetí; když jsme jej otevřeli, spatřili jsme podpis ‚Zikmund Rákóczi'; vlídně mne zval

k sobě do Horních Uher na porady o správě škol a o pansofických snahách. Připojen byl mnohými doporučujícími důvody naplněný dopis Jana Tolnaie, jenž byl po mnoho let přítelem Hartlibovým v Anglii, ale tehdy již rektorem vyšší školy potocké.“[24]

Komenský se vydal na cestu v dubnu 1650. Putoval přes Moravu, kde po letech navštívil znovu místa svého dětství a mládí, až do Skalice. Zdejší Bratři podpořili lešenské rozhodnutí o zachování Jednoty. Dále cestoval přes Trnavu k dceři do Púchova. Navštívil bývalého spolužáka Drabíka, který žil v nedaleké Lednici. Ten jej seznámil se svými proroctvími, v nichž hrál důležitou roli Zikmund Rákóczi jakožto osvoboditel zemí od habsburské nadvlády. To přimělo Komenského cestu do Sedmihradska dokončit.

V Blatném Potoku byl přijat samotnou kněžnou Zuzanou Lorántffyovou, jejím mladším synem Zikmundem, jenž byl bratrem sedmihradského vládce Jiřího II., a také rektorem školy Tolnaiem. Po krátkém seznámení se zdejším prostředím a lidmi se vrátil do Lešna, kde měl získat souhlas Jednoty a Ludvíka de Geera, kterému se cítil zavázán, k dalšímu pobytu v Uhrách. Zařídil vše potřebné a na podzim se do Potoka vrátil, aby se začal s reformou školy v duchu vševědy a celkovým kulturním povznesením. Na cestě jej doprovázeli Figulus a Hartmann, aby mu v úsilí pomohli. Začínal se také rýsovat sňatek Zikmunda Rákocziho s Jindřiškou Marií Falckou, dcerou zimního krále Fridricha Falckého a Alžběty Stuartovny. Tento svazek vzbuzoval v Komenském velké naděje. Kníže zřídil pro potřebu školy tiskárnu, Komenský měl tedy zde vše potřebné a v listopadu se s optimismem pustil do práce. Brzy poznal, že práce bude mnohem obtížnější, než očekával. Úroveň výuky byla špatná, nenalezl ani příliš schopné učitele a neměl ani dostatek potřebných pomůcek. Neochota ke spolupráci a spory s kolegy ztěžovaly jeho snahu o zlepšení stavu. Potýkal se také se špatnými mravy a s netečností studentů. Přesto byly počátkem roku 1652 postupně otevřeny všechny tři třídy latinské školy. Kníže se v souvislosti s blížícím sňatkem snažil

[24] Komenský, J. A.: O sobě, str. 232.

Komenského zdržet v Potoku co nejdéle, a tak za Komenským do Uher dorazila i manželka se synem. Zikmund byl symbolem budoucího sjednotitele Uher, do jeho sňatku vkládali naději nejen čeští exulanti, ale také polští a uherští šlechticové. Drabík svými věštbami tyto naděje potvrzoval a Komenský je na přání knížete překládal do latiny. V červnu 1652 se sňatek uskutečnil. Komenský byl přítomen jako oddávající. Radost všech však byla ukončena jen několik měsíců po svatbě, když Jindřiška zesnula a zanedlouho zemřel i Zikmund. Komenský tak ztratil příznivce svých reformních snah a rovněž spojence proti Habsburkům. Kněžna Lorántffyová Komenského myšlenky nesdílela. Pobyt v Potoku začal postupně pozbývat významu. Zastihla ho zvěst o smrti mecenáše Ludvíka de Geera a následná zpráva jeho syna, Vavřince de Geera, který Komenskému sliboval zachovat přízeň i nadále. Komenský usilovně pracoval na obnově školy, objevovaly se však námitky proti jeho metodě i proti obsahu jím vytvořených učebnic.

V roce 1653 se rozhodl z Potoka odejít. Požádal kněžnu o svolení, ta ho však prosila, ať ještě zůstane a dala mu svolení uskutečnit školní hry, které byly předmětem sporu mezi ním a puritánským Tolnaiem. Komenský měl konečně volné ruce a úspěch reformy se nakonec dostavil. Rozloučil se s Blatným Potokem slavnostní řečí, ve které shrnul a zhodnotil své působení.

1.4.1. Pedagogické práce

Po příchodu do Blatného Potoka vypracoval Jan Amos nejprve náčrt svého reformního programu, který nazval *Idea světlé školy potocké.*[25] Při první příležitosti spis předložil kněžně Lorántffyové a Zikmundu Rákóczimu. Komenský v něm představuje školu jako instituci osvícenou, plnou světla, která bude vzdělávat všechny žáky bez rozdílu. Tato dílna lidskosti bude rozvíjet mysl, srdce i jazyk, a to postupně, plynule a podle předem daného plánu. Bude rozdělena do dvou stupňů. První stupeň se skládá ze tří tříd: vestibulární, januální

[25] *Illustris Patakinae scholae idea*.

a atriální a jeho cílem bude naučit žáky latině. Navazující vyšší stupeň, akademie, je rozdělen do čtyř tříd: filozofickou, logickou, politickou a theosofickou. Není opomenuta ani vnější stránka školy: vhodná budova, stravování a internát.

Na *Ideu* navázal v díle *Škola pansofická*[26], které věnoval knížeti Zikmundovi. Popsal celkové poslání školy, je zde zakotveno vzdělání všem, všemu a všestranně a to nenásilnou, přirozenou formou. Podrobněji rozpracoval, co bude náplní každé třídy, a také navrhl učebnice. Věnoval se organizaci vyučování včetně časového pořádku. Stanovil začátek i konec školního roku, prázdniny, i průběh dne: žák má věnovat spánku, odpočinku a práci stejné množství času – tedy osm hodin. Prvnímu stupni školy se Komenský věnoval samostatně ve spise *Latinská škola, rozdělená na tři třídy*. Rozpracoval osnovy i přesný třístupňový metodický postup. Třídy latinské školy jsou pojmenovány podle učebnic pro ně sestavených: *Vestibulum*, neboli *Předsíň*, vznikla zjednodušením *Januy*. Žáci získají základy latiny. *Janua linguarum* je učebnicí pro druhou třídu, třídu *Brány*. Rozsah poznatků odpovídá *Dvéřím*. Třetí je učebnice *Atrium, Síň*, zaměřená na latinskou stylistiku. Soustava těchto učebnic byla nazvána *Školské vzdělání*[27]. Všechny se skládají ze slovníku, mluvnice a textu. *Vestibulum* a *Januu* přepracoval, *Atrium* nově vytvořil. Počáteční písmena názvů učebnic tvoří slovo VIA[28], což v latině znamená cesta. Symbolizuje tak cestu za poznáním. Prostřednictvím těchto učebnic žák vejde do světa moudrosti latinských knih. Hlavním cílem bylo, aby se žáci vzdělávali v jazyce a zároveň tím získávali informace o světě. Vyučování mělo být živé a prostředí soutěživé, aby byl probuzen v žácích větší zájem o výuku. Komenský kladl důraz na soustavné opakování probraného učiva a na bezprostřední dokládání teoretických pouček příklady. Požadoval, aby žáci mezi sebou při vyučování mluvili pouze latinsky.

[26] *Schola pansophica*, 1651, Blatný Potok.
[27] *Eruditio scholastika.*
[28] *Janua* lze psát s Ianua.

Aby usnadnil cestu svému plánu, sepsal úvahu *O obtížích pansofického studia*. Naléhavě zde promlouvá ke scholarchům[29], Tolnaiovi, Vereczimu. Vyložil důvody, proč je nutné školu reformovat, i prostředky, které vedou k tomuto cíli; jedině dobrými školami lze čelit nepřátelským školám jezuitů.

Svou práci v Potoku zahájil dvěma projevy věnovanými vzdělávání ducha a studiu knih. V *Řeči o vzdělávání ducha*, proslovené v listopadu 1650 ve velké posluchárně školy, klade vzdělání do protikladu k barbarství a zaostalosti, aby vyzdvihl jeho výhody. Připomíná, že je nutné, aby se na něm podíleli rodiče, školy a učitelé a všichni aby navzájem spolupracovali. Každý člověk je vzdělavatelný, cesta ke zlepšení i v sebezaostalejším národě vede přes vzdělání v kvalitních školách.[30] Připojuje obhajobu svých nových metod, obrací se na ty, kteří mu vyčítají novotářství, a dokládá, že potocké gymnázium splňuje předpoklady pro vytvoření světlé školy a prosí všechny, aby stály při něm a v jeho díle nápravy ho podporovali. O čtyři dny později pronesl řeč *Jak dovedně užívat knih, hlavního nástroje vzdělání*.

Komenský reagoval na námitky proti své metodě a obsahu učebnic příležitostnými spisy a proslovy, které později shrnul pod název *O překážkách pansofického studia.* Jsou zde zahrnuty i tři řeči přednesené postupně při slavnostním otevření jednotlivých tříd latinské školy na jaře 1651: *Chvála pravé metody*, pronesená při otevření třídy Předsíně, *O prospěšnosti správného pojmenování věcí*, napsaná k příležitosti otevření třídy Brány a *O studiu slohu*, vyslovená u příležitosti otevření třídy Atria. Ve všech Komenský obhajoval obsah učebnic a zdůrazňoval, čím jsou prospěšné. Ve druhé zmiňované čelil například nespokojenosti učitelů i rodičů s textem *Januy*. Tvrdili, že je příliš těžký a obsáhlý. Proto Komenský znovu vysvětluje, že učení se slovům bez porozumění jejich významu je zcela bezcenné. Při zahajování činnosti atriální třídy Komenský zahrnul do proslovu kromě výkladu o významu krásy mysli a jazyka také kritiku.

[29] Školním dohlížitelům.
[30] Tuto myšlenku souvislosti hospodářských poměrů státu s úrovní vzdělanosti obyvatel rozvedl později ve spise *Štěstí národa*.

Namířil ji proti žákovské lenosti a nezájmu, jež jsou často rodiči podporované. Obrátil se také na učitele, aby bojovali proti těmto nešvarům všemi prostředky. Sám na toto téma sepsal *Vzkříšeného Fortia, aneb O vyhánění lenosti ze škol*[31]. Hovoří zde o špatném přístupu žáků i učitelů ke vzdělání a navrhuje, jak sjednat nápravu. Žáci se spokojují s neúplným vzděláním, nečtou, jsou neteční, dávají přednost zábavám, spánku, jídlu atd. Učitelé mají malé znalosti a nemají zájem se učit a obnovovat poznatky. Dohlížitelé neplní svoje povinnosti, nechávají vše svému osudu. Lepšího stavu se lze dobrat, jestliže se začne s nápravou u učitelů, kteří budou ve svém povolání horliví a pilní, správcové budou o dobré učitele dbát; to vše bude mít příznivý vliv na studenty. Rodiče by měli vést děti k práci již od raného věku, aby si nezvykaly na zahálení. Podotýká, že mnoho námitek proti jeho počínání vychází z lenosti odpůrců naučit se a praktikovat něco nového.

Mezi významná díla tohoto období patří také příručka pro studenty, která radí, jak se mravně chovat v soukromí, doma, ve škole i na veřejnosti při rozličných příležitostech, nazvaná *Pravidla chování sebraná pro mládež léta 1653* a školní řád *Zákony školy dobře spořádané*, kde je shrnuto, jak by se měli ve škole chovat všichni, kdo s ní mají něco společného.

V neposlední řadě sepsal jazykové učebnice *Orbis sensualium pictus* a *Schola ludus*, těm se však budeme podrobně věnovat v následujících kapitolách.

Na závěr působení zhodnotil výsledky svého úsilí v řeči *Zakončení školských prací v Potoku*. Loučí se se všemi spolupracovníky i studenty a svou práci zde vykonanou shrnuje do tří částí. Nejprve hovoří o učebnicích jazyka, které pro školu upravil a vytvořil. Ve druhé části zmiňuje věcné vzdělání a ve třetí mravní výchovu. S výsledky v poslední oblasti je spokojen nejméně. Nabádá, aby se ve všem pokračovalo i po jeho odchodu.

[31] *Fortius redivivus sive De pellenda scholis ignavia*, 1652, Blatný Potok.

1.5. Zkáza Lešna a útočiště v Amsterdamu (1654-1670)

Po návratu do Lešna pokračovalo Komenského reformní úsilí i snaha prosadit v Evropě náboženskou svobodu spojenou s toužebně očekávaným návratem do vlasti, i práce pro Jednotu bratrskou. Uznání v Blatném Potoku zlepšilo hospodářskou situaci jeho rodiny, z nabytých peněz štědře sponzoroval bratrskou tiskárnu, kterou před odchodem z vlasti napomáhal zachránit a postupně dopravit z Kralic do Lešna. Měl v úmyslu věnovat se hlavně dokončení pansofického díla *Obecné porady o nápravě věcí lidských*[32]. Uspořádal své rukopisy a v Potoku vzniklý *Orbis pictus* poslal nakladateli do Norimberka. Uchránil jej tak před požárem, který postihl Lešno v roce 1656. Komenský byl opět nucen prchat před zkázou. Na poslední chvíli ukryl dílo do otvoru pod podlahou a alespoň malou část tak před ohněm uchránil. Škody způsobené požárem byly obrovské a nenahraditelné. Shořela knihovna, rukopisy děl, na kterých mnoho let pracoval, mezi nimi i *Poklad jazyka českého*, materiál sbíraný už od studií, i kdysi zachráněná kralická tiskárna.

Polsko bylo v roce 1655 obsazeno švédskou armádou. Ta drancovala polská města, Lešno bylo po určitou dobou pod její ochranou. Poláci pohlíželi na město s nenávistí jako na sídlo evangelíků a o rok později při ústupu vojsk se pomstili založením požáru.

Ztrátami zdrcený Komenský sepsal svědectví o tragické události pod názvem *Zkáza Lešna*. Dostal několik nabídek poskytnutí azylu od známých a přátel, nakonec přijal pozvání Vavřince de Geera. Myšlenka na útočiště v Nizozemí vyvolávala v Komenském klidnou představu práce na svém díle všenápravy. Uchýlil se s rodinou do Amsterodam. Pobyt naplnil odpočinkem jen velmi málo, většinu času věnoval horlivé činnosti. Vybudoval novou tiskárnu, ve které byla vydávána jeho díla a spisy pro krajany. Při cestě do Utrechtu získal od uherských studentů výtisk svého díla *Schola ludus* vydaný v Potoku. Znovu vyšlo v Amsterodamu 1657. Uspořádal chronologicky své pedagogické dílo a souborně

[32] *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*.

jej vydal s podporou de Geera v edici *Veškeré didaktické spisy*[33]. Soubor poslal s věnováním představitelům holandského námořnictva. V průvodním dopise přičítá svému dílu stejnou funkci jako námořnictvu: tou je obrana národa proti nepříteli. Zatímco námořnictvo chrání vlast před nepřítelem vnějším, Komenský svým spisem ochraňuje před nepřítelem vnitřním: „(…) totiž před zatmělostí myslí, zdivočením mravů a znesvěcováním života.“[34] Dále nabádá k opatrování všeho v přítomnosti, ale především do budoucna, pro následující pokolení.

V roce 1662 byl Komenský postaven do čela Jednoty. Za hlavní považoval práci na reformním vševědném díle. Připravil k tisku první dva díly *Porady*: *Panegersii*[35] a *Panaugii*[36]. Celou *Poradu* se však dokončit nepodařilo. Vydání souboru revelací[37] Poniatowské, Kottera a Drabíka *Světlo v temnotách*[38] mu nepřineslo příznivý ohlas. Dostal se do sporů, byl proto nucen napsat několik obranných spisů. Polemiky s odpůrci rušily jeho práci až do konce života. Nejvíce Komenského zasáhly útoky bývalých přátel. Mezi ně patřil i teolog Samuel Maresius, který napadl jeho celoživotní dílo. Na obranu začal Komenský sepisovat mimo jiné vlastní paměti *Pokračování v bratrském napomínání*[39], které jsou dnes cenným zdrojem autobiografických informací.

V lednu 1670 postihla Komenského bolestná událost: úmrtí zetě Petra Figula, kterého Jan Amos vychoval a považoval jej za svého nástupce. Na sklonku téhož roku, patnáctého listopadu, skonal i sám poslední senior české církve Jednoty bratrské, průkopník myšlenky všestranného vzdělání a všeobecné mírové spolupráce mezi národy, Jan Amos Komenský. Jeho ostatky byly uloženy v kostele v Naardenu.

---

[33] *Opera didactica omnia*, 1657, Amsterdam.
[34] Z dopisu prefektům holandského námořnictva ze 7.2. 1658. Novák, B.: J. A. Komenského život, dílo a doba, str. 107.
[35] *Univerzální probuzení.*
[36] *Univerzální osvícení.*
[37] Vidění, věštby.
[38] *Lux in tenebris.*
[39] *Continuatio admonitionis fraternae*, 1669, Amsterdam.

2. Orbis sensualium pictus

2.1. Kde a kdy vznikl

Komenský v Blatném Potoku pokračoval v realizaci myšlenek z počátků svého pedagogického působení. Už v knize *Brána jazyků otevřená*[1] usiloval o to, aby jazykové učení probíhalo zároveň se smyslovým poznáním věcí, snažil se také dítěti zprostředkovat ucelený obraz světa. Vytvořil *Orbis sensualium pictus,* jazykovou učebnici s obrázky inspirovanou *Bránou.*

Latinský text *Orbisu* vznikal v letech 1652 až 1654 v Blatném Potoku. Problém se zhotovením obrázků však způsobil, že tiskem vyšel až v roce 1658 v Norimberku, kam poslal Komenský rukopis tiskaři Michalu Endterovi, který připojil německý překlad Zikmunda von Birken. První vydání *Orbis sesualium pictus, hoc est Omnium fundamentalium in mundo rerum et in vita actionum pictura et nomenclatura*[2] bylo latinsko-německé. Odtud se *Orbis* rychle šířil do světa a stal se oblíbenou jazykovou učebnicí v mnoha zemích, vycházel v různých jazycích najednou.

Prvního českého vydání se *Orbis* dočkal až v době národního obrození, kdy profesor gymnázia v Hradci Králové Josef Chmela pořídil nový český překlad[3] k čtyřjazyčnému vydání z roku 1818. Vzniklo tak v roce 1833 latinsko-německo-česko-polsko-francouzské vydání nakladatele Jana Hostivíta Pospíšila s původními Endterovými kresbami.

2.2. Obrázková učebnice

Pro češtinu je významný *Orbis* z roku 1685, který vydal v Levoči Samuelis Brewer. V tomto výtisku se kromě latiny, němčiny a maďarštiny

[1] *Janua linguarum reserata*.
[2] *Svět smysly vnímatelných věcí v obrazech, to jest Zobrazení a názvosloví všech základních věcí ve světě a činností v životě.*
[3] Původní český text pocházel z roku 1728 od Jiřího Bahyla.

objevuje i čeština s prvky slovenštiny a polštiny. Název byl v tomto vydání uveden na titulní straně jako *Svět viditelný*, uvnitř jako *Svět spatřující*.

Slůvko „sensualium“, v názvu často vynechávané, je klíčové pro pochopení Komenského záměru, jenž ho vedl k vytvoření takové učebnice. Autor o důležitosti smyslů při poznávání hovoří v předmluvě. Kritizuje zároveň zanedbávání smyslového poznání na školách: „Hlavní přitom je předkládat věci smysly vnímatelné nejdříve smyslům, aby mohly být pochopeny. Pravím, a důrazně opakuji, že to poslední je základem všeho. Neboť nemůžeme ani jednat, ani mluvit moudře, jestliže neporozumíme správně všemu, co máme činit nebo o čem máme mluvit. (…) Pilně cvičit smysly ve správném chápání rozdílů mezi věcmi znamená klást základy veškeré moudrosti, vší moudré výmluvnosti a všem moudrým úkonům v životě. Poněvadž se na to obyčejně ve škole nedbá a žákům se předkládají k učení věci rozumem nepochopené a smyslům řádně nepředstavené, stává se, že práce učitelů a žáků jde obtížně a dává nepatrný užitek.“[4] Učení by tedy mělo začínat smyslovými vjemy okolního světa, aby byl pochopen význam předmětů a jevů, aby potom žáci mohli podle naučených věcí správně jednat.

V předmluvě autor ke čtenáři laskavě promlouvá a poskytuje instrukce k tomu, jak by měla být kniha využívána: „(…) bude, doufám, sloužit: Za prvé k přivedení zájmu dětí, aby si nepředstavovaly ve škole nějaké trápení, ale potěšení (…).“ Připojuje oblíbené připodobnění školy k zahradě, v níž učitel na záhonech obdělává rostliny – žáčky: „(…) ze zahrádek moudrosti budou vypuzeni strašáci.“[5] Dále má Orbis být užitečný k „(…) vyvolávání, upoutávání a stále většímu bystření pozornosti (…) smysly totiž (…) vždy hledají vhodné podněty, nemají-li jich, ochabují a teskně těkají sem a tam.“[6] Žáci studiem Orbisu „(…) zábavně získají vědomosti o nejdůležitějších věcech na světě.“[7] A to

[4] Komenský, J. A.: Orbis sensualium pictus, 1991, str. 14.
[5] Ibid., str. 15.
[6] Ibid.
[7] Ibid.

takovým způsobem, aby děti „(…) nic neviděly, co by nedovedly pojmenovat, aby nic nejmenovaly, co by nedovedly ukázat.“[8] Tímto je vysloven požadavek, který jsme zmínili již v úvodu této kapitoly: aby jazykové vzdělání bylo propojeno s věcným poznáním, které je nejúčinnější za účasti smyslů. V závěru předmluvy připojuje přání, aby školy byly vybaveny pomůckami tak, aby vše neznámé mohly žákům předvést: „(…) by bylo žádoucí mít v každé významnější škole sbírky věcí vzácných a doma se nevyskytujících, aby se mohly žákům zároveň ukázat, kdykoli se jim má o nich vykládat. Pak teprve by byla tato škola opravdovou školou světa smyslového, předehrou školy světa rozumového.“[9]

Hlavní přínos Orbisu spočívá v přidání obrázků k textu, přičemž obsah obrázku koresponduje s obsahem textu a obě roviny, textová a obrazová, jsou propojeny prostřednictvím číselných odkazů. Žák si tedy mohl prohlížet obrázek s očíslovanými výjevy a hledat jejich pojmenování v textu nebo obráceně. Autor sám popsal Orbis následovně: Jedná se o „(…) zobrazení a pojmenování všech hlavních věcí na světě a všech činností v životě. (…) obsahuje stručné shrnutí o celém světě a vše podstatné z celého jazyka, je plná obrázků, pojmenování a popisů(…)“[10]

2.3. Formální a obsahová stránka díla

První obrázek provází „Přizvání“, přivítání, jež je úvodním dialogem učitele s chlapcem. Učitel chlapce nabádá, aby se učil „moudrým býti“. Chlapec se táže, co to znamená a kdo a jak ho to naučí. Učitel na všechny otázky trpělivě odpovídá: on sám s Boží pomocí provede žáčka po světě a vše mu ukáže, pojmenuje. Nejprve se musí naučit hlásky, ze kterých se skládá lidská řeč. K tomu poslouží „živá a hlasitá abeceda“, kterou najdeme na další dvojstraně.

Je to abeceda s obrázky a zvuky, které většinou odpovídají příslušným hláskám. Ke každému obrázku je připojen i krátký popisek. Kdo ještě nezná

[8] Ibid., str. 16.
[9] Ibid.
[10] Ibid., str.14.

písmena, tomu pomůžou obrázky zvířat nebo věcí k rychlejšímu a mnohem zábavnějšímu osvojení abecedy. Například písmeno „A“ doprovází ilustrace vrány a popisek ve všech jazycích „vrána kráká á á“. Hlavní význam tato abeceda měla tedy pro děti, které se teprve učily číst v mateřském jazyce. Symbolické abecedy byly jako pomůcka při čtení užívány již před Komenským[11].

Orbis mohl také dětem svými obrázky velmi dobře posloužit při učení mateřského jazyka. Také tento způsob doporučuje Komenský v předmluvě: „(…) aby se děti podle libosti dívaly na obrázky a co nejvíce se s nimi seznamovaly ještě doma, dříve, než půjdou do školy.“[12] Později nezapomněl *Orbis* pro mnohostranné využití zahrnout do *Vševýchovy*[13].

Na dalších stránkách se postupně seznámíme se 151 obrázky. Jsou římsky očíslovány a pojmenovány ve všech jazycích. Pod obrázkem najdeme text ve sloupcích. Každý sloupec představuje text v jednom jazyce. Jsou uspořádány vedle sebe tak, aby bylo možno na jednom řádku najít paralelní slova a slovní spojení ve všech uvedených jazycích. Je-li tedy naše vydání latinsko-německo-maďarsko-české, pod obrázkem pojmenovaným například „Škola“ najdeme vedle sebe na jednom řádku mimo jiné slovo „žáci“.

Výborně *Orbis* slouží svému primárnímu účelu učebnice cizího jazyka. Takovéto uspořádání umožní uživateli naučit se zvolený cizí jazyk snadno a rychle. Obrázek poslouží k lepší fixaci pojmenování předmětů a činností na něm vyobrazených v paměti. Doprovodný text zde stejně jako v *Janue* podporuje učení se ucelených souvislostí a ne osamocených slovíček. Jejich zařazení do kontextu prospívá mnohem kvalitnějšímu zapamatování. Student si může zpětně připomenout, co pojmenovaná věc znamená a snáze se mu později v paměti vybaví, až ji bude potřebovat použít v praxi.

Poslední obrázek není očíslován, stejně jako první, jenž doprovází „Přizvání“. Tyto dva obrázky se shodují. Je na nich znázorněn učitel

[11] Jarník, H.: Předmluva vydavatelova. In Veškeré spisy J.A. Komenského, svazek X., Brno 1929.
[12] Komenský, J. A.: Orbis sensualium pictus, 1991, str. 16.
[13] *Pampaedia*, třetí část *Obecné porady o nápravě věcí lidských*.

promlouvající k chlapci. V textu pod obrázkem se učitel s chlapcem loučí, shrnuje, co se chlapec naučil, a nabádá ho k pokračování ve studiu pilným čtením jiných dobrých knih. Také připomíná: „Boha se boj, a jeho vzývej: aby ti dal Ducha Moudrosti.“[14] Po tomto rozloučení nazvaném „Zavírka“ jsou připojeny rejstříky opět ve všech jazycích. Nejprve rejstřík názvů jednotlivých kapitol – obrázků. A potom rejstřík všech slov užitých v *Orbisu*, takže si každý mohl rychle vyhledat kde se o kterém slově pojednává, nebo kde je které slovo použito.

Orbis tvoří uzavřený celek popisu světa rozčleněný podle obrázků do 151 kapitol. Začíná povídáním o Bohu a světě, živlech jako jsou např. oheň, voda, vítr a neživých věcech na zemi, o kamení a kovech. Od dvanáctého obrazu se šest kapitol věnuje rostlinám: květinám, keřům, obilí, stromům i jejich plodům, také zelenině, jež je nazvána zahradním ovocem. Osmnáctou kapitolou začíná popis říše živočichů. Jsou popsány druhy zvířat a ptáků domácích, divokých i dravých; dále hmyz, obojživelníci a nakonec i ryby a hlemýždi. Člověku, popisu částí lidského těla a smyslům je věnováno devět kapitol. Je připojena dokonce i kapitola věnující se tělesným deformacím. Následuje velká část zabývající se vylíčením lidských činností, řemesel, používaných nástrojů a zařízení. Dozvíme se, jak se provozovalo například zahradnictví, včelařství, pekařství, pivovarnictví, jak vypadaly části domu, stáje, jak probíhala koupel, hostina nebo výroba lnu. Osmdesátá druhá kapitola hovoří o pocestném a do devadesáté kapitoly je pojednáváno o cestování. Vše, co se týká vzdělanosti, školy a knih je v kapitolách devadesát jedna až sto devatenáct. Pokračuje se poučením o mravech a ušlechtilých lidských vlastnostech jako je píle, skromnost, vlídnost, spravedlnost atd. Příštích dvanáct kapitol vypovídá o manželství, rodičovství, městě a jeho institucích, orgánech, je sem zařazeno lékařství a pohřeb. Hrám je věnováno sedm kapitol stejně jako následujícím záležitostem království spojených s vojenstvím. Hrou je myšleno jevištní předvádění, komedie, kejklířství, šerm, ale také znamená dětské hry a trávení volného času, který lze vyplnit hraním s míčem, s kostkami,

[14] Komenský, J. A.: Orbis sensualium pictus, 1958, str. 3.

běháním. Závěrečná část je věnována náboženstvím. Orbis končí posledním soudem. Koloběh života je zakončen návratem k Bohu.

Pro současnost může být Orbis zajímavým historickým poučením. Zábavnou formou se dozvídáme mnoho informací o stavu tehdejších znalostí, průběhu některých činností a o pohledu na svět.

2. Schola ludus

3.1. Okolnosti vzniku díla

Celý název zní *Škola hrou aneb Živá encyklopedie, to jest komediální*[1] *ztvárnění Dvéří jazyků, ukazující půvabnou zručnost předvádět smyslům podle živé skutečnosti všechny věci, jež jsou nebo mají být oděny do názvosloví* [2]. Kniha vznikla zdramatizováním látky učebnice *Janua linguarum reserata*, jak je řečeno v názvu, při realizaci školské reformy v Blatném Potoku. Od počátku svého pobytu Komenský usiloval o to, aby se školské hry staly součástí jazykové výuky na místním gymnáziu. Měl v úmyslu navázat tak na výtečné zkušenosti se školním divadlem v Lešně, kde zdramatizoval k účelu žákovského předvádění dvě hry. Jednu na antické a druhou na biblické téma. První se jmenuje *Diogénes Kynik znovu naživu*[3] a druhá *Praotec Abraham*[4].

3.2. Školské hry a jejich účel

V Potoku ale narazil na mnohé problémy. Forma školní hry jako předvádění na jevišti nebyla novinkou. V bratrském prostředí byla známa díky jezuitům.

V té době bylo provozování latinských školních her na kolejích církevních řádů běžnou záležitostí. Podávaly svědectví o úrovni školy, o schopnostech učitelů a o řečnické obratnosti studentů. Náměty her byly z různých dob a zemí, ale měly jednotnou náboženskou a mravně výchovnou tendenci – jejich hlavním hrdinou byl převážně křesťanský mučedník.[5] Jezuitské koleje byly pro bratrské

[1] Komediemi byly nazývány školní hry, ve smyslu divadelního předvedení, nikoli ve významu dnešním. (Hendrich, J.: Úvodem. In: Škola na jevišti, str. 7.)
[2] *Schola ludus seu Encyclopaedia viva, hoc est Januae linquarum praxis comica, res omnes nomenclatura vestitas et vestiendas sensibus ad vivum repraesentandi artificium exhibens amoneum.*
[3] *Diogenes Cynicus redivivus*, 1638, Lešno.
[4] *Abrahamus patriarcha*, 1641, Lešno.
[5] Česká literatura od počátků k dnešku.

školy velkou konkurencí, získávaly totiž kvalitní výukou mladé šlechtice Jednoty pro katolickou víru. Komenský znal přednosti jejich výchovy, snažil se proto neustále, aby bratrské školy zlepšily své výchovné prostředky. V Lešně byl v této snaze velmi úspěšný, hovoří o tom ve vzpomínkách: „Kdybychom my v Polsku neměli na svých školách také tento druh cvičení[6], vše by vázlo; ale jím dosahujeme, že nejen naši neposílají své syny k jezuitům, nýbrž že od nich někteří přicházejí k nám.“[7] Jeho hry měly totiž jiný účel než jezuitské.

Komenský hry obhajoval, i když si byl vědom toho, že je některé školy nepovolují, protože herectví bylo považováno za hanlivé. Horlivě je doporučoval, jelikož obsah žákovských her nebyl lehkovážný. Divadlo mělo pomoci mládeži naučit se mimo jiné jednat s lidmi, komunikovat a chovat se slušně a mravně. Tím studenty připravovalo na budoucí život ve společnosti. Žáci se zároveň zdokonalili v latinské konverzaci, rozšířili si slovní zásobu. Hry také osvěžují lidského ducha účinněji než napomínání, osvojené poznatky se předváděním lépe uloží do paměti, spolupráce se spolužáky usnadní učení. Další výhodou je okamžitý účinek hry: obecenstvo dá najevo, zda bylo předvedení naučeného zdařilé či nikoli. Pro učitele je pěkné vystoupení žáků také pochvalou a výzvou pro budoucí počínání. Rodiče vidí, jak škola potomkům prospívá, co se již naučili. Žáci se zbaví ostychu, naučí se mluvit a jednat na veřejnosti, také se ladně pohybovat, to vše je pro život velmi potřebné. Tyto důvody pro hraní her uvedl Komenský již v díle *Škola vševědná*, ve kterém s jejich realizací na gymnáziu počítal. Při psaní díla také plánoval vznik *Školy hrou*. Pro jednotlivé třídy této školy načrtl „scénické a divadelní úkony“[8]. Pro třídu předsíně navrhuje scénické cvičení každé čtvrtletí při zkouškách ve formě soupeření dvou žáků v kladení otázek a odpovídání na ně. V januální třídě se měly předvádět dialogy z Brány jazyků. Pro třídu Atria zamýšlel připravit divadelní hru pod názvem *Škola hrou*, která skutečně vznikla bezprostředně poté, co mu byla povolena jevištní dramata.

[6] Školské hry.
[7] Komenský, J. A.: O sobě, str. 238.
[8] Vybrané spisy Jana Amose Komenského, svazek II., str. 53.

Žáci filozofické třídy měli ztvárnit lešenskou hru o filozofu Diogenovi. Pro logickou třídu zamýšlel drama o zápasu gramatiky, logiky a metafyziky. V šesté třídě měla být hrána hra o Šalamounovi a v poslední, teologické třídě, navrhl představení s náboženskou tematikou, například již napsaného Praotce Abraháma.

3.2.1. Problémy s prosazením her

Zpočátku ale podporu pro divadlo v Potoku nezískal. To a také nespokojenost s výsledky zapříčiněnými nekázní studentů i jejich leností způsobilo, že se rozhodl z Potoka odejít. Žádal proto kněžnu o povolení k odchodu. Zdůvodnil svoji vůli opustit školu upřímnými slovy o špatném stavu zdejší výuky, a nechutí učitelů a scholarchů ke spolupráci: „Vždyť se tu neděje nic důstojného mé přítomnosti, spíše snáším úsměšky se svými didaktickými snahami a budu snášet větší, zůstanu-li déle (…). Celá metoda směřuje k tomu, aby školská robota se změnila v hru a potěšení; tomu zde nechce nikdo rozumět. S mládeží se zachází zcela otrocky, i se šlechtickou; učitelé zakládají svou vážnost na chmurné tváři, drsných slovech, ba i ranách a chtějí raději být obáváni než milováni. Tolikrát jsem veřejně i soukromě vytkl, že to není cesta správná, vždycky marně.“[9] Zmínil se o neúspěšnosti svého návrhu zavést školní hry za účelem oživení výuky, a také o tom, že mu bylo vyčteno, aby takové věci přenechal jezuitům: „Také jsem radil hned od začátku, aby byly zavedeny nějaké divadelní hry, maje jistou zkušenost, že není účinnějšího prostředku k vypuzení duševní malátnosti a k vzbuzení čilosti. Ale odpovídalo se, že je vhodné tyto hříčky – provozování komedií na školách – ponechat jezuitům; já že jsem byl povolán k vážným věcem.“[10]

Komenský však znal blahodárný účinek her na žactvo: „Tyto hříčky vedou k vážným cílům; jezuité jsou tu vpravdě syny světa, důmyslnými ve svých věcech, my však vskutku syny světla, ve svých věcech neprozíravými. Oni lákají

[9] Komenský, J. A.: O sobě, str. 238-239.
[10] Ibid., str. 240.

k sobě příjemnostmi své metody nadané hlavy celého světa a činí je cvičením toho druhu schopnými pro úkoly životní, zatímco my se svými jsme ustrnuli.“[11] Posteskl si také nad poměry v Uhrách, nad vlastnostmi zdejšího lidu, na které byl upozorněn ještě před začátkem svého působení. Nyní se přesvědčil, že to je skutečně tak, a pokládal za zbytečné, aby byl v Potoku dál přítomen: „Shledávám, že je pravda, co mi před dvěma lety řekl pan Bisterfeld, když mi poprvé posílal pozdrav ze Sedmihradska: ‚Marně doufáš, več tu doufáš. V celém světě musí být přijata lepší metoda a pansofické snahy dříve, než v tomto národě; tak houževnatě se drží svých zvyků.‘ Pravdu tohoto svědectví jsem již zakusil zde, kde jako zákon se zachovává dávat přednost způsobům navyklým před lepšími. A proto prosím o propuštění.“[12] Kněžna mu na ta slova odpověděla, že násilím ho zadržovat v Potoku nemůže, ale poprosila jej, aby zůstal ještě přes zimu, a dala mu přímé svolení k tomu, aby začal nacvičovat s žáky gymnázia školní hry. Všichni toto nařízení museli respektovat, obzvlášť dosavadní odpůrci jeho metod. Komenský souhlasil s vědomím, že nyní má reforma konečně volnou cestu. Problémem se však stal námět, který by k předvádění zpracoval. Biblická témata byla odmítnuta rektorem školy Tolnaiem. Rázně Komenského návrh zamítl slovy: „Odstup to ode mne, abych dovolil znesvěcovat posvátné.“[13] A tak se Komenský rozhodl pokračovat v tom, co započal Sebastian Macer v Lešně, totiž zdramatizovat látku své *Januy linguarum reserata*.

3.2.2. Obhajoba her

První hra byla velmi úspěšným pokusem a Komenskému se podařilo dosáhnout všech zamýšlených cílů. Na přihlížející měla dopad nad očekávání příznivý. Jakou radost a zadostiučinění asi prožíval, dokazuje podrobné zachycení průběhu tehdejších událostí ve vlastním životopisu: „Tato první hra byla provozována v menší posluchárně za přítomnosti pouze dvou scholarchů (…). Při

[11] Komenský, J. A.: O sobě, str. 240.
[12] Ibid.
[13] Ibid.

tom se objevila obdivuhodná proměna smýšlení, až i nad mou vlastní naději, neboť naši herci hráli svou úlohu tak obratně, že jsme se dívali užaslí. Neboť ti, kteří dříve stěží mohli snést pohled dospělého a nemohli nic pronést bez koktání, počínali si tu se slušnou volností.“[14] Vzpomínka pokračuje pochvalou a uznáním, kterého se Komenskému dostalo od školních dohlížitelů: „Po skončení hry se páni scholarchové poradili a pak ústy pana Verécziho mě takto oslovili: ‚Vyznáváme, Komenský, že jsme až dosud nepoznali, co tajů obsahuje tvá kniha Dveře jazyků a co užitků přináší mládeži; nyní však jsme očitými svědky.‘ “[15] Následovala slova obdivu a prosili Komenského, aby od nich neodcházel dříve, než převede v dramatický text celé *Dvéře*. Komenský souhlasil. Zvěsti o úspěchu první hry se rychle šířily po okolí. Komenský dostával dopisy od rodičů s prosbami, aby byli upozorněni na další hru, aby se mohli podívat na nové představení. A opravdu přicházeli v hojném počtu i rodiče žáků ze vzdálenějších míst. Nakonec údajně žádné prostory ve škole nestačily tak velkému množství diváků. A tak Komenský předváděl svoje hry na školním dvoře. Postupně bylo předvedeno všech osm her. Při provedení předposlední hry, jednající o věcech mravního života, přiměla neobyčejně hojná účast šlechticů a pánů v obecenstvu i rektora Tolnaie, aby se také zúčastnil. Komenský po skončení hry považoval za dobré, aby rektor poděkoval divákům, ten ale odmítl. Komenský tedy vstal, ale důstojný a vážený duchovní Pavel Tarzalli počal mluvit sám. Přirovnal Komenského k římskému císaři Augustovi, který po nastolení míru naplnil svět hrami: „Ty Komenský (…), zvítěziv u nás nad barbarstvím, slavíš již triumfy a těšíš nás hrami a divadly.“[16] Pak vzal do ruky knihu a předčítal životopis Jana Amose. Komenský nevěděl, co to je za knihu. Byla to *Historie slovanských církví*, kterou přinesli studenti, Komenský ji zatím neznal. Po takovýchto poctách po představení všichni Komenského žádali, aby v Potoku ještě zůstal. Sdělili mu, že i kněžna si přeje, aby neodcházel dřív, než se vrátí, a aby poslední hra byla hrána za její

[14] Komenský, J. A.: O sobě, str. 241.
[15] Ibid.
[16] Ibid., str. 242

přítomnosti. Také požádala o rukopis scénického zpracování *Dveří* připravený pro tisk.

3.2.3. První úspěchy a závěrečný triumf

Úspěšný pedagog kněžně přání splnil, včetně toho osobně se podívat na hry, a tak se dějištěm stalo hradní nádvoří. Vyslanci po skončení slavného představení znovu žádali, aby Komenský z Uher neodcházel. V této záležitosti se však nedalo nic podniknout. Jeho družina už byla poslána napřed. Nezbývalo, než pozvat všechny na pronesení slavnostní řeči na rozloučenou. Pak se vydal na cestu, doprovázen celou školou, mnoha šlechtici i duchovními až za město.

3.3. Formální a obsahová stránka díla

Soubor je tvořen osmi hrami určenými pro žákovské předvádění na jevišti. V každé hře najdeme předmluvu a doslov. Plní funkci jako v psaných projevech, jen jsou určeny k přednesu účinkujícími v monologické podobě. Mluvčí proslovu Prologus oslovuje diváky, vítá je na představení, lehce nastíní téma a účel hry. Mluvčí doslovu Epilogus v závěru poděkuje za pozornost a shrne záměr hry. Obě postavy zprostředkovávaly přímý kontakt s obecenstvem, které bylo hru od hry početnější. Komenský proto neváhal zařadit do proslovů úseky zdůrazňující význam a cíl her.

Celkový počet účinkujících je v každé hře jiný. Cílem bylo obsadit co nejvíce žáků, a proto se vždy na jevišti vystřídalo kolem padesáti aktérů. Tímto se také jeho hry lišily od jezuitských: ti vybírali jen herce s urozeným původem, chudší žáci často žádnou roli nedostali. To souviselo i se snahou jezuitů o rekatolizaci obyvatelstva a velkým zájmem získávat bohaté příznivce pro svůj řád.[17]

Maxima je dosaženo při popisu lidských činností ve třetí hře, které se zúčastnilo osmdesát osm studentů. V první hře se vypráví o přírodních věcech

[17] Uhlířová, J.: Role hry v Komenského pedagogické koncepci, str. 37.

a účinkuje zde padesát dva žáků. Druhou hru napsal Komenský pro čtyřicet osob, představuje člověka. Čtvrtá hra je pro sedmdesát osm herců, kteří předvádějí nižší školu. V páté vystupuje padesát šest studentů, aby poučili Ptolemaia o akademii. V šesté autor obsadil třicet tři rolí za účelem popisu mravů, v sedmé popisuje život rodinný a obecní se šedesát osm herci a v osmé padesát tři žáků předvádí státní a církevní život.

Při hraní bylo užíváno mnoho pomůcek, aby vše, o čem studenti hovořili, názorně předvedli a dokázali tak, že věcem, o kterých rozmlouvají, dokonale rozumí a umí je užít v praxi. Názornost je připomínána i scénickými poznámkami.

Tématickým základem byla *Janua linguarum reserata*, která dramatizací získala zajímavý vnější rámec. Byla zasazena do vyprávění o králi Ptolemaiovi a jeho rádcích. Všechny hry jsou částmi tohoto příběhu. Sjednocující osobou her je Ptolemaios a jeho čtyři poradci: Platon, který je ve třetí hře nahrazen Cleanthem, Erastothenes, Apollonius a Plinius, místo kterého v páté a osmé hře vystupuje Socrates. Král ani rádci nejsou přítomni ve hře šesté a sedmé, kde se děj odehrává na veřejnosti.

Jména rádců jsou jmény skutečných historických osobností, avšak z různých století a míst. Je jich užito jen jako fiktivních postav, nikdo není v žádné hře spojen se svými skutečnými poznatky nebo učením. Jsou zde pravděpodobně právě pro svá učená jména, jako symboly moudrosti. Komenský možná nechtěl užít postavy neznámé nebo vymyšlené. Stejně symbolicky působí místo děje. Tím je Alexandrie, jež byla centrem vzdělanosti antických Řeků.

Ptolemaios na počátku klade otázku, jak dosáhnout usnadnění studia a zbavit se tak nevědomosti, která v zemi panuje. Společně s rádci se rozhodne, že je třeba, aby získal všechny dostupné informace o lidském vědění a uspořádal je v pevný systém. Toho dosáhne tak, že si nechá ve svém paláci předvést a vyložit různé činnosti a věci světa. Poradci zvou postupně ke králi zástupce všech oblastí lidského poznání a konání. Král potom určí, co je správné a co by se mělo zlepšit.

Rádci kladou příchozím rozmanité otázky, aby se o dané věci dozvěděli co nejvíce a mohli tak posoudit co nejlépe její stav.

Chtěl-li Komenský zachovat tematickou posloupnost předlohy, čekal ho těžký úkol poutavě zdramatizovat v první hře povídání o neživých věcech, popis přírodnin, živočichů a rostlin. Podařilo se mu to sestavením krátkých přednášek. Žáci ve svých rolích postupně vypovídají o kosmu, zemi a přírodě a oživují jednotlivá vystoupení ukázkami.

Ve druhé hře král získal všechny poznatky o člověku. Je popsána vnitřní stavba lidského těla, vnější stránka i psychické pochody a možné anomálie.

Lidská řemesla a zaměstnání aktéři předvedli v další hře: jak lidé obdělávali půdu, pěstovali plodiny, jak chovali dobytek. Následují různá povolání i to, jakými prostředky cestovali nebo jak stavěli domy.

Čtvrtá a pátá hra se vymykají tím, že méně korespondují s předlohou. Ve čtvrté hře jsou kapitoly *Januy* rozšířeny o Komenského ideu na obnovu škol. Je zde vyložen plán totožný se záměrem z již zmíněného díla *Škola vševědná*, kde autor podrobně popsal svůj návrh na obrodu školy. Didaktik králi vysvětluje, že existují školy obecné, latinské a univerzitní. Jsou zde probírány i učebnice, se kterými se setkáváme také už ve *Škole vševědné*. Autor postavám vkládá do úst vlastní reformní myšlenky. Například ve druhém jednání hry čtvrté hovoří scholarcha, školní dozorce, o úpadku školy a vyslovuje přání, že kdyby bylo dost schopných didaktiků, mohli by se školy stát „(…) dílnami lidskosti, cvičíc mládež nejen k vědění, ale ještě mnohem víc k počestným mravům, hlavně však k svaté bohopoctě a ke všemu, co vytváří podstatu lidství; tak, aby každý, kdo je tu vzděláván, nestal se jen zlomkem člověka, nýbrž člověkem, schopným celý život moudře začínati a celý vésti zdárně ke konci; to jest, aby byl vyučen všechno správně chápati, všechno správně konati, o všem správně mluviti. A přál bych si, abychom měli neklamnou, krátkou a účinnou cestu, jak k tomu mládež přivésti; aby se tato předehra života prováděla takřka hrou a aby škola byla opravdu hřištěm vzdělanosti, a ne těžkou duševní robotárnou, z níž by raději utíkali, než by

na ní setrvali.“[18] Jednotliví protagonisté prosazují Komenského nové požadavky a na předváděných školách ukazují, jak je to prospěšné.

Pátá hra líčí prostředí tehdejší akademie. Komenský zachytil současný stav, žádnou reformu zde nenavrhuje. Předváděná učební látka prezentovaná jako univerzitní neodpovídá vysokému vzdělání. Je prakticky přizpůsobena úrovni znalostí žáků z latinské školy, kteří budou v této hře účinkovat.

Šestá a sedmá hra jsou výjimečné tím, kde se odehrávají. Dějištěm se stává veřejné prostranství, nikoli králův palác. První z nich popisuje lidské vlastnosti a mravy na příběhu mladíka. Ten je zlákán partou k bezbožnému životu, ale nakonec je obrácen na správnou cestu. Postupně jsou mu názorně předvedeny lidské ctnosti. Chlapec je šťastný, že nepodlehl špatnému vlivu a slibuje poslušnost. Druhá ukazuje uspořádání tehdejší domácnosti, manželství, rodinné i státní záležitosti.

Poslední hra má dvě tematické části. V první je předváděna správa království a válka. Královští úředníci mluví o svých úkolech v monarchii. Ptolemaios je nucen čelit válečnému stavu, potlačit vzpouru, vše však skončí jeho vítězstvím. Ve druhé části hovoří teologové o pohanství a náboženstvích: křesťanství, islámu a židovství.

3.4. Název a jeho význam

Jak již bylo zmíněno v úvodu, latinský název *Schola ludus* se do češtiny překládá různě: *Škola jako hra, Škola na jevišti*. Nejrozšířenější překlad, pod kterým je dílo známo, je zřejmě *Škola hrou*. Význam těchto dvou latinských slov je také různě vykládán a chápán.

Když se zaměříme na jednotlivé části v tomto spojení, najdeme v česko-latinském slovníku pod heslem „schola“ informaci, že je řeckého původu a znamenalo „čas volnosti (věnovaný studiím)“ [19], také „přednáška, rozprava;

[18] Komenský, J. A.: Škola na jevišti, str. 25.
[19] Latinsko-český slovník, str. 383.

škola“. Nejednotnost překladů je tedy pravděpodobně způsobena mnohoznačností slova „ludus“, které znamená „hra, zábava; divadelní představení; cvičiště, škola; hříčka, hračka“[20]. Toto jediné heslo v sobě obsahuje školu, hru, i drama.

Komenský se o významu slova „ludus“ v této souvislosti zmiňuje ve spisu *Vzkříšený Fortius*[21]. Vysvětluje, jak má být správně chápáno tímto pojmem vymezené úzké spojení významu slov škola – hra: „Podobně se dává školám jméno ludus, tj. hra. Žáci si však nesmějí myslit, že se jim dovoluje hrát v kostky, karty, šachy a podobné hříčky, nýbrž mají za potěšení považovat svou práci věnovanou řádnému studiu, nemají ji považovat za obtížnou únavu, nýbrž za milé a příjemné pohyby ducha a těla, jež se vyskytují i při hrách.“[22]

V díle *Škola vševědná* pro každou třídu navrhl „scénické úkony“, o nichž jsme se zmínili výše, ale součástí programu každého ročníku měly být také různé hry. Tento pojem Komenský vysvětluje: „Hrami rozumíme pohyb tělesný i duševní“[23], který mládež přirozeně potřebuje. Mezi hry tedy zahrnuje fyzické cvičení, skákání na cíl, závodění, hru s míčem, na slepou bábu atd. Také navrhuje procházení se v přírodě, v domě nebo po zahradě. Ze stolních her doporučuje pouze ty, které nutí žáky přemýšlet, např. šachy. Zakazuje kostky i karty, protože výsledek nemůže člověk ovlivnit a mysl je sevřena strachem o to, jak hra dopadne. Všechny tyto činnosti měly doprovázet vyučování jako prostor pro potřebu oddechu a odpočinku. Hrám předchází ve výčtu náplně vyučování takzvaná zaměstnání prvního a druhého řádu: cvičení rozumu, paměti, dějepisu, slohu, jazyka, hlasu, mravů a zbožnosti. Scénické úkony a hry jsou odděleny do zaměstnání třetího řádu, která působí na tělesnou stránku a následně osvěžují duševní činnost.

[20] Ibid., str. 268.
[21] *Vzkříšený Fortius čili Jak vyhnat ze škol lenost. Věnováno bylo všem občanům všech škol, zvláště však pečlivých správcům světlé potocké školy.* V lat. originále *Fortius redivivus sive de pellenda scholis ingavia*, 1652, Blatný Potok.
[22] Vybrané spisy Jana Amose Komenského, svazek II., str. 232.
[23] Ibid., str. 53.

Vidíme, že pojetí hry ve smyslu školního divadla, příjemné školní práce a odpočinkové pohybové aktivity jsou tři rozdílná chápání tohoto slova. Celý život sice usiloval o to, „aby školská robota se změnila v hru a potěšení“[24], nyní je ale pravděpodobné, že tím myslel spíš zpříjemnění vyučování, aby žákům připadalo zábavné jako hra, oživení výuky, ať už divadelními představeními, nebo použitím názorných pomůcek, a také tím, že nezapomínal na tělesný pohyb dětí. V tomto smyslu jsou hry popsány i v příslušných kapitolách Orbisu. Žádná z těchto interpretací nesměřuje k tomu, jak je v moderní pedagogice spojení „škola hrou“ někdy vykládáno. Komenský pravděpodobně neměl na mysli učení se prostřednictvím hry jako zábavy, učení se pomocí hry ve smyslu zábavy, což je další význam, který můžeme spojení „škola hrou“ přisoudit.

[24] Komenský, J. A.: O sobě, str.238.

4. Vztah Orbisu a Scholy

4.1. Vznik

Schola ludus i *Orbis sensualium pictus* znamenají významné práce v oboru školních učebnic. Každá napomáhá výuce svým specifickým a účinným způsobem. Metoda *Orbisu*, spočívající v osvojování jazyka pomocí propojení textu a obrazu, je pro uživatele podstatně méně náročná než divadelní ztvárnění rolí v cizím jazyce, čehož využívá *Schola*. Obě vznikly ve stejném období autorova života při jeho pobytu v Blatném Potoku. Usiloval zde o něco, co se postupně ukázalo být daleko složitějším. Přestože jeho metody byly do detailu promyšlené a propracované, narazil v uherském prostředí na nepříjemné okolnosti. Jeho snahy měly sice veškerou podporu sofistikovaného knížete Zikmunda, ale Komenský se musel potýkat s problémy, které přinášela malá hospodářská, sociální i kulturní vyspělost knížectví. Také s nepřízní spolupracovníků, kteří se svým konzervativním smýšlením měli problém pochopit prospěšnost nových způsobů výuky. Nakonec se je ale podařilo přesvědčit a prosadit své postupy, především divadelní hry. Výsledkem bylo uznání a obrovský úspěch. Ten se dostavil i ze strany druhé: z řad žáků, kteří tvořili zpočátku bariéru svým nezájmem, netečností, neukázněností. A tak Komenský musel vytvořit něco, čím by je zaujal a usnadnil jim učení. Tedy *Scholu* a *Orbis*. Se *Scholou* slavil zmíněné úspěchy, *Orbisu* zde vyšla jen část, v úplné podobě spatřil světlo světa až později. Záměry, se kterými je autor tvořil, se shodují. Obě díla měla sloužit reformě školství a mravů v Potoku.

Ze *Scholy* se dozvídáme, že *Orbis* v té době už určitě existoval. Svědčí o tom zmínka v posledním výstupu třetího jednání ve čtvrté hře. Učitel zde popisuje knihu, *Encyclopedii sensualium*[1], ze které učí žáky: „Je to soubor věcí vnímatelných, to jest pravý jmenoslov všech podstatných věcí ve světě úkonů

[1] *Encyklopedie smyslových věcí.*

a v životě, předvedený názorně také na zraku. Neboť cokoli se dá malovati a očím předvésti, to zde stojí zobrazeno, dostává jméno a popisuje se po svých částech.“[2]

Ještě než vyšel tiskem[3], byl nazýván *Lucidariem*. Komenský se o něm zmiňuje ve své slavnostní řeči, kterou se loučil při odchodu z Potoka. Hodnotí v ní své působení a nabádá k dalšímu pokračování v jeho stopách. Zanechává k tomu účelu také „(…) zvláštní knížku, nazvanou Lucidář, plnou obrazů, jež předvádějí věci přímým názorem (…).“[4] Původní název *Orbisu* zněl *Vestibuli et Januae linguarum Lucidarium*[5] a Komenský ho část nechal zkušebně vytisknout v Potoku v roce 1653.

4.2. Struktura

Janua linguarum reserata je základem obou knih. To se promítá v jejich formální i obsahové stránce. Svým jádrem, které je tvořeno encyklopedickým popisem světa, jsou si navzájem velmi podobné.

V *Orbisu* je text *Dvéří* na mnoha místech pozměněn, rozšířen či zkrácen tak, aby odpovídal průvodním obrázkům. Pořadí kapitol je zachováno v rámci posloupnosti tematického plynutí. Například úvodní dialog v *Orbisu* učitele s chlapcem je v *Dvéřích* monologickou promluvou autora ke čtenáři. *Orbis*, stejně jako *Dvéře*, začíná Bohem a také je tímto tématem uzavřen. Díky větší názornosti obrázků mohl Komenský rozšířit text v *Orbisu*, a to o padesát kapitol. Při popisu rostlinné a živočišné říše vykreslil některé úseky ve více obrázcích a původní kapitoly *Dvéří* tak dále rozčlenil. Například šest kapitol *Dvéří* věnovaných zvířatům se v *Orbisu* rozrostlo na sedmnáct. Nejvíce je přidaných částí v oblasti líčení lidského počínání, mezi nimi i šest obrazů seznamujících čtenáře s tím, jak vznikají knihy. Pojednání o pohanských zvycích a náboženstvích, které v *Dvéřích* chybí, je v *Orbisu* zachyceno v pěti obrazech.

[2] Komenský, J. A.: Škola na jevišti, str.37.
[3] Tiskem vyšel v Norimberku v roce 1658.
[4] Vybrané spisy Jana Amose Komenského, svazek II., str. 315
[5] *Osvětlovač Předsíně a Dvéří jazyků*.

Ve *Schole* jsou změny dány dramatickým přepracováním. Tím, jak jdou jednotlivá témata za sebou, shodují se divadelní hry s *Orbisem*. První hra o přírodě odpovídá počátečním třiceti čtyřem kapitolám, druhá hra o člověku následujícím devíti. Čtyřicet sedm kapitol o činnostech člověka najdeme ve třetí hře. Nejvíce se od *Orbisu* i *Dvéří* liší čtvrtá a pátá hra ze školního prostředí. Komenský využil předvádění her před publikem složeným převážně z rodičů a vložil do studentských replik své myšlenky na obnovu školy, které zachytil dříve v potockém díle *Škola vševědná*, aby ukázal, čím vším jsou a mohou být užitečné pro studenty a celou společnost. Šestá a sedmá hra je předvedením deseti obrazů lidských vlastností a dalších dvanácti o všem, co patří k rodině a hospodářství. Poslední hra popisuje království, válku a náboženství a koresponduje s dvěma posledními celky v *Orbisu*.

4.3. Vydání

Orbis sensualium pictus je jednou z Komenského nejznámějších a nejrozšiřovanějších učebnic. Dosáhl více než tří set vydání. To je o padesát více než *Janua* a dvakrát tolik než *Vestibulum*[6]. Ve školách byl velmi oblíben ještě dlouho po Komenského smrti i v období racionalistického osvícenství, kdy bylo celkově Komenského všenápravné dílo zavrhnuto. Největšího úspěchu dosáhl v 18. a 19. století. Jako oblíbenou učebnici jej zmiňuje ve svých vzpomínkách Johann Wolfgang Goethe. V Čechách byl šířen nejvíce po Pospíšilově vydání, až v 19. století. Vydávání Orbisu podrobně zmapoval v předmluvě desátého svazku *Veškerých spisů J. A. Komenského* Hertvík Jarník[7].

Schola ludus tak oblíbená nebyla. Vyšla za autorova života čtyřikrát. Poprvé v Blatném Potoku v roce 1656, podruhé o rok později v Amsterdamu, nejprve samostatně, potom byla spolu s *Orbisem* zařazena do třetího dílu

[6] Novák, B.: J. A. Komenského život, dílo a doba, str. 89.
[7] Veškeré spisy Jana Amose Komenského, svazek X., Brno 1929.

Veškerých didaktických spisů. S německým překladem vyšla ještě roku 1659 ve Frankfurtu.

K vydání *Scholy* ve *Veškerých spisech didaktických* je na titulní straně připojeno věnování knížecímu správci panu Ondřejovi Klobusickému, panu Pavlovi Semere, panu Jiřímu Barne, superintendantovi zemplínské diecéze Pavlovi Tarzallimu, kazateli Pavlovi Megyesimu a duchovnímu v Blatném Potoku Františku Veréczimu.

4.4. Didaktické hledisko

Není snadné shrnout mnohorozměrný didaktický přínos Komenského do několika vět, nicméně se o to pokusíme, abychom na takto vytvořeném pozadí mohli popsat nejdůležitější didaktické aspekty *Orbisu* a *Scholy*.

Jan Amos Komenský navrhl jednotnou školskou soustavu složenou z několika stupňů podle věku dítěte. Svoje poznatky shrnul ve *Vševýchově*, tj. čtvrté části vrcholného díla všenápravy *Obecná porada o nápravě věcí lidských*. Načrtl sedm stadií celoživotního vzdělávání. Institucionální výchova se podle toho odehrává ve třech stupních ve škole obecné, latinské a akademii. Všechny tyto školy společně navštěvuje mládež všech stavů a obojího pohlaví. Nemajetní žáci měli být podle jeho návrhu sponzorováni těmi majetnými. Byl tak jedním z prvních iniciátorů všeobecné školní docházky. Ve školách, které nazývá dílnami lidskosti, je všestranně rozvíjena osobnost, výchova je chápana jako celek složený z tělesné, mravní, rozumové výchovy. Komenský také poukazoval na význam učebnic pro žáky a metodických příruček pro učitele. Prosazoval, aby ve škole panovala příjemná atmosféra radosti a optimismu, ale zdůrazňoval také kázeň. Základní princip zachycuje Komenského heslo: Omnia sponte fluant, absit violentia rebus[8]. Pro dnešní pedagogiku je velmi významná metoda, která je charakterizována přirozeností, názorností, postupností, systematičností a trvalostí ve vyučování. Inspirující je též chápání úlohy učitele jako průvodce po světě poznání, který

[8] Vše nechť volně plyne, ať násilí je vzdáleno věcem.

navazuje na rodičovskou výchovu, pracuje s přirozenou zvídavostí dítěte a je kompetentním odpovídat na dotazy, jak to vyjadřuje v *Orbisu* první vyobrazení učitele s žákem a příslušný text.

4.4.1. Pedagogické principy

Koncepce obou zkoumaných učebnic koresponduje s Komenského požadavky na vyučovací metodu a odpovídá zcela jeho pedagogickým principům. O tom, že Komenský tyto principy považoval za základní kameny veškerého počínání, svědčí to, že je neustále na mnoha místech ve svém díle zdůrazňoval. Vychází tak jako všechno jeho počínání ze základní zásady přirozenosti. Výuka by měla plynout, stejně jako celý lidský život, v souladu s přírodním děním. V *Orbisu* je tento požadavek obsažen už v samotném tématu celé encyklopedie, líčení věcí počíná popisem božských, přírodních a lidských záležitostí. Konečný návrat k počátku může být také chápán jako symbol přirozeného plynutí světa. Toto seřazení témat odpovídá i další zásadě - postupování od jednoduššímu ke složitějšímu a aby jedna věc přirozeně navazovala na předešlou. Tato tendence je zde patrná i v rámci jednotlivých kapitol při popisu obrázků. Začíná se věcmi lehce pochopitelnými, postupuje se k těm složitějším. Zásadu přiměřenosti připomíná autor v předmluvě, když navrhuje, jak starým dětem a za jakým účelem má být *Orbis* předkládán. Bere v úvahu věkové stadium dětí a k tomu přiřazuje pravděpodobný stupeň operací, které budou děti schopny zvládnout. Od počátečního prohlížení obrázků přes pojmenovávání věcí a k postupnému čtení v mateřském jazyce se dostane ke čtení a vnímání v cizím jazyce. Celé dílo je ukázkovým splněním požadavku systematičnosti a principu názornosti, oba můžeme považovat za primární. Cílem celé knihy je vše si prohlédnout na obrázcích, aby děti věděly, jak co vypadá a to v systematicky sestaveném pořadí prvků.

Ve *Schole* jsou principy názornosti a systematičnosti také klíčové. Jedná se o aktivní předvádění osvojených informací, což můžeme chápat jako nejvyšší

dosažený vývojový stupeň v linii Komenského jazykových učebnic. Autor názornost zdůrazňoval scénickými poznámkami v textu. Když například písař Apolloniovi objasňuje své řemeslo a hovoří o všem, co k jeho výkonu potřebuje, je zde připojena poznámka: „Sluší míti na paměti, že toto všechno musí být ustavičně znázorňováno ukazováním skutečných věcí.“[9] Přirozenost i postupnost je ve *Schole* zastoupena už samotnou volbou tématu. Stejně jako v *Orbisu*. Je to dáno jejich společnou vnitřní strukturou přejatou z předlohy. Postupnost je vyjádřena vzestupem náročnosti předváděných situací. Aktéři nejprve popisují stav věcí. V hrách, kde se jedná o předvedení lidských dovedností a dění ve škole, jsou už role náročnější. Největší nároky na žáky klade napodobování lidských vlastností. Princip postupnosti se snoubí se zásadou přiměřenosti v návrhu jazykových her pro studenty latinských škol. Pro žáky vestibulární třídy jsou navrženy jednoduché dialogy, pro žáky starší a pokročilejší januálky doporučuje Komenský právě Scholu a studentům atriální třídy už složité dialogy sestavené z citátů a podobenství[10]. Princip trvalosti vyjadřuje kvalitu osvojení učiva. Forma obou děl si klade za cíl, aby informace osvojené jejich prostřednictvím byly pevné a trvalého charakteru.

4.5. Součástí Vševýchovy

Orbis jako obrázková učebnice a *Schola* jako dramatizace *Januy* byly zahrnuty do *Pampaedie* - *Vševýchovy.* Výchova je v tomto díle pojímána jako celoživotní proces. Hned v úvodu je vysloven základní požadavek, aby byli vzděláváni všichni, všemu a všestranně. Jsou zde rozebírány požadavky na školy, knihy i učitele. Lidský život je rozčleněn do sedmi věkových stupňů, které jsou chápány jako školy. Osmá škola smrti tvoří paralelu k osmému světu v Pansofii[11], kde je k sedmi[12] připojen svět věčný. Život člověka se podle tohoto členění ubírá

[9] Komenský, J. A.: Škola na jevišti, str. 19.
[10] Komenský, J. A.: Pampaedia, str. 188.
[11] *Všeobecná moudrost*, třetí díl *Obecné porady o nápravě věcí lidských*.
[12] Svět možný, předobrazný, andělský, přírodní, lidské práce, mravní a duchovní.

od školy zrození, dětství, chlapectví přes školu jinošství, mladosti a mužnosti ke škole stáří a smrti. Jednotlivá stadia jsou podrobně charakterizována, Komenský detailně popisuje co všechno by si měl člověk v daném období osvojit, aby byl připraven na život věčný. Zdůrazňuje, že je třeba začít s výchovou hned od dětství. Škola zrození zahrnuje i období od sňatku k početí a péči o plod. Školou dětství se zde rozumí narození a mateřská péče do šesti let. Navrhuje, aby si dítě v posledním roce tohoto období prohlíželo knihu s obrázky – *Orbis sensualium pictus* a jeho živou abecedu. *Orbis* je vhodnou knihou i pro následující šestileté období – školu chlapeckou. Zde si má žák osvojit mateřský jazyk pomocí světa věcí. *Schola* je vhodná pro výuku jazyka ve vestibulární třídě školy latinské, jak již bylo řečeno výše.

Začlenění obou učebnic do plánu obnovy světa vypovídá o tom, jaký význam Komenský knihám přisuzoval.

ZÁVĚR

Orbis sensualium pictus i *Schola ludus* jsou jazykovými učebnicemi, které využívají k oživení procesu předávání učiva obrazu a jevištního provedení. Vznikly obě v období, kdy Komenský přijal pozvání, aby reformoval školství v uherském Blatném Potoku. Důležitou roli v úspěšném působení hrála autorova předešlá teoretická i praktická zkušenost, kterou získal pedagogickou činností v Čechách, v Polsku i při tvorbě učebnic pro Švédy, a také návrat do školního prostředí a možnost zrealizovat se studenty nové metody a postupy. Výsledkem bylo, kromě jiných pedagogických spisů, vytvoření *Scholy*, napomáhající svými školními hrami na jevišti nejen zdokonalení studenta v latině, ale též mnohostrannému rozvoji osobnosti, a *Orbisu*, který může být díky obrázkům a jejich propojení s textem v několika jazycích učební pomůckou pro nejmenší, kteří se prohlížením obrázků setkávají se světem, pro žáčky, kteří se učí číst, pro starší, kteří pronikají do tajů cizího jazyka, až po pokročilé latiníky a polygloty.

Obě díla stojí svým významem na předních místech pomyslné řady Komenského pedagogických prací a zaujímají čestné postavení v jeho rozsáhlé a mnohovrstevnaté tvorbě. Jednotícím prvkem *Orbisu* a *Scholy* jsou hluboko zakotvené nejen didaktické principy, ale i principy všeobecné prospěšnosti, dobrého úmyslu, snahy pomoci, dojít k lepšímu stavu věcí laskavým slovem a přirozenými metodami dospět k životu ve společenství v míru, kde budou převažovat vzdělaní lidé s dobrými mravy. Komenského teorie výchovy měla napomáhat zlepšení životních podmínek jednotlivce i celé společnosti.

Původní Komenského text *Orbisu* i *Scholy* by byl pro dnešní žáky i studenty zřejmě málo přitažlivý. Situaci by pravděpodobně nezlepšilo ani převedení do současné češtiny. Kdybychom však na základě stejných cílů, jako měl Jan Amos, aktualizovali díla tematicky a vytvořili nové texty odpovídající současnému učivu a současným reáliím tak, aby plnily původní funkci, mohli bychom například školních her v mateřském jazyce využít k prezentaci

dovedností, schopností i znalostí žáků rodičům. Hry by měly pro rodiče, učitele i žáky samotné jinou výpovědní hodnotu než jakou vyjadřují známky. Hry by mohly také přispět k vzájemné komunikaci mezi školou a rodiči i k příjemnému zpestření školního roku. Na některých školách se konají například besídky, které většinou souvisí s jednotlivými svátky v průběhu roku, nebo probíhají oslavy dětského dne a podobné akce. Bylo by možné doprovodit některou z těchto příležitostí divadelním představením. Realizace této myšlenky by jistě nebyla snadná, příprava by vyžadovala kromě dobře napsaného textu také spolupráci mezi dostatečně motivovanými žáky, volný čas učitelů i žáků, vhodné prostory, a v neposlední řadě snahu a nezbytnou dobrou vůli. V případě úspěchu jevištního předvádění by došlo k obnovení kdysi velmi účinné metody, jak ve školách spojit příjemné s užitečným. Hry by se mohly stát zajímavou školní tradicí.

S poselstvím *Orbisu* se setkáváme dnes běžně. Užití obrázků a nově fotografií, je pro názornost v učebnicích už téměř samozřejmé. Odkazu Komenského a jeho pedagogických principů plně využívají také například multimediální programy a obrázkové encyklopedie pro děti.

LITERATURA

Česká literatura od počátků k dnešku. Lehár, J. a kol., Lidové noviny, Praha 1998.

Čornej, P.: Dějiny českých zemí. Fragment, Praha 2003.

Floss, P.: Od divadla věcí k dramatu člověka. Osvětový ústav, Ostrava 1970.

Jan Amos Komenský – život, dílo, odkaz. Muzeum Jana Amose Komenského v Uherském Brodě, Uherský Brod 2005.

Komenský, J. A.: Didaktické spisy. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1954.

Komenský, J. A.: Dvéře jazyků odevřené. Paseka, Praha 2003.

Komenský, J. A.: O sobě. Odeon, Praha 1987.

Komenský, J. A.: Orbis sensualium pictus. Trizonia, Praha 1991.

Komenský, J. A.: Orbis sensualium pictus. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1958.

Komenský, J. A.: Schola ludus, osmá část. In: Divadelní výchova. Ústřední dům lidové umělecké tvořivosti, Praha 1970.

Komenský, J. A.: Škola na jevišti. Komenium, Brno 1947.

Komenský, J. A.: Vševýchova. Státní nakladatelství, Praha 1948.

Kopecký, J., Patočka, J., Kyrášek, J.: Jan Amos Komenský. Praha 1957.

Kumpera, J.: Jan Amos Komenský. Svoboda, Ostrava 1992.

Latinsko-český slovník. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1957.

Novák, B.: J. A. Komenského život, dílo a doba. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1957.

Uhlířová, J.: Role hry v Komenského pedagogické koncepci. Univerzita Karlova, Praha 2003.

Veškeré spisy Jana Amose Komenského, svazek IX. Kádner, O. (red.) a kol.,Brno 1915.

Veškeré spisy Jana Amose Komenského, svazek X. Jarník, H. (red.) a kol., Brno 1929.

Vybrané spisy Jana Amose Komenského, svazek II. Kopecký, J. (red.) a kol., Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1960.
Vybrané spisy Jana Amose Komenského, svazek VIII. Brambora, J. (red.) a kol., Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1975.

PŘÍLOHY

Titulní strany

I. Orbis sensualium pictus, Endterovo vydání, 1658, Norimberk[1].

II. Orbis sensualium pictus, Brewerovo vydání, 1685, Levoča[2].

III. Schola ludus, 1656, Blatný Potok[3].

IV. Schola ludus, 1657, Amsterdam[3].

V. Schola ludus, Opera didactica omnia, 1657, Amsterdam[3].

VI. Janua linguarum reserata, 1652, Blatný Potok[4].

VII. Dvéře jazyků odevřené, 1633, Lešno[5].

Dobová vyobrazení

VIII. Nejstarší známý portrét Komenského, 1642, mědirytina George Glovera[6].

IX. Portrét Komenského od Juriaena Ovense[7].

X. Hrad Rákócziů v Blatném Potoku[8].

XI. Hradní nádvoří v Blatném Potoku[8].

XII. Škola v Blatném Potoku, kde Komenský působil[9].

XIII. Komenského heslo Omnia sponte fluant absit violentia rebus[10].

Ukázky

XIV. Orbis sensualium pictus, Škola, obrázek[11].

XV. Orbis sensualium pictus, Škola, text[11].

XVI. Orbis sensualium pictus, Dětské hry[12].

XVII. Orbis sensualium pictus, Živá abeceda[13].

---

[1] Novák, B.: J. A. Komenského život, dílo a doba.
[2] Komenský, J. A.: Orbis sensualium pictus, 1958.
[3] Veškeré spisy Jana Amose Komenského, svazek IX.
[4] Vybrané spisy Jana Amose Komenského, svazek II.
[5] J. A. Komenský – život, dílo, odkaz. Muzeum J. A: Komenského v Uherském Brodě.
[6] Kumpera, J.: Jan Amos Komenský.
[7] Kopecký, J., Patočka, J., Kyrášek, J.: Jan Amos Komenský.
[8] Vybrané spisy Jana Amose Komenského, svazek VIII.
[9] Vybrané spisy Jana Amose Komenského, svazek II.
[10] Kopecký, J., Patočka, J., Kyrášek, J.: Jan Amos Komenský.
[11] Komenský, J. A.: Orbis sensualium pictus, 1958, str. 196-197.
[12] Ibid., str. 278-279.
[13] Ibid., str. 4-5.

I. Orbis sensualium pictus, Endterovo vydání, 1658, Norimberk.

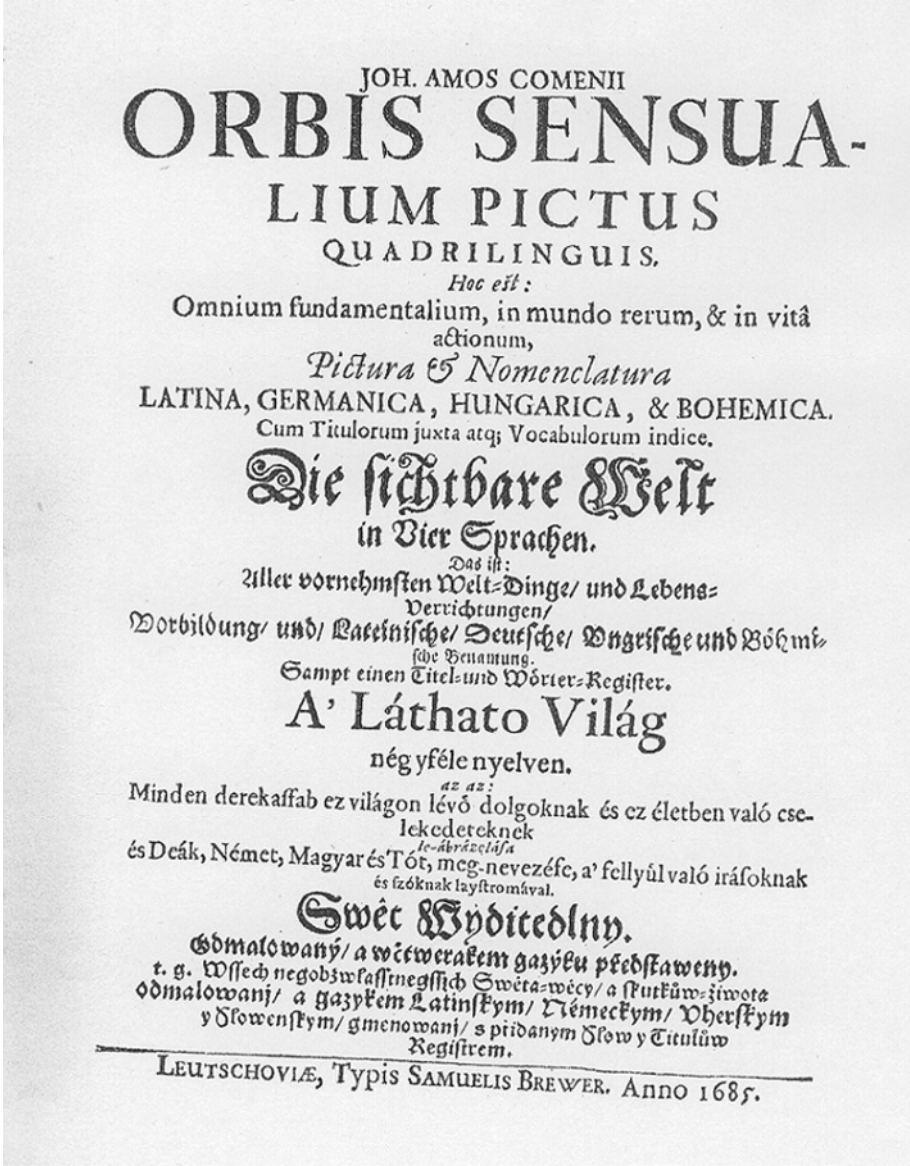

JOH. AMOS COMENII

ORBIS SENSUALIUM PICTUS

QUADRILINGUIS.

Hoc eſt:

Omnium fundamentalium, in mundo rerum, & in vitâ actionum,

Pictura & Nomenclatura

LATINA, GERMANICA, HUNGARICA, & BOHEMICA.

Cum Titulorum juxta atq; Vocabulorum indice.

Die ſichtbare Welt

in Vier Sprachen.

Das iſt:

Aller vornehmſten Welt-Dinge/ und Lebens-Verrichtungen/

Vorbildung/ und/ Lateiniſche/ Teutſche/ Ungriſche und Böhmiſche Benamung.

Sampt einen Titel- und Wörter-Regiſter.

A' Láthato Világ

négyféle nyelven.

az az:

Minden derekaſſab ez világon lévő dolgoknak és ez életben való cselekedeteknek le-ábrázolása

és Deák, Német, Magyar és Tót, meg-nevezéſe, a' fellyúl való iráſoknak és szóknak layſtromával.

Swět Wyditedlny.

Odmalowaný/ a wčewerakem gazýku předſtaweny.

t. g. Wſſech negobzwlaſſtnegſſich Swěta-wěcy/ a ſkutkůw-žiwota odmalowanj/ a gazykem Latinſkym/ Německym/ Oberſkym y Slowenſkym/ gmenowanj/ s přidanym Slow y Titulůw Regiſtrem.

LEUTSCHOVIÆ, Typis SAMUELIS BREWER. Anno 1685.

II. Orbis sensualium pictus, Brewerovo vydání, 1685, Levoča.

SCHOLA LUDUS
seu
ENCYCLOPÆ-
DIA VIVA.
h. e.
JANUÆ LINGUA-
RUM praxis Comica.
Res omnes Nomenclaturâ vestitas, & vestiendas Sensibus ad vivum præsentandi, artificium exhibens amœnum.

Omnia Sponte fluant. Absit Violentia Rebus.

PATAKINI,
Typis CELSS. PRINC. expressit Georgius Renius. Anno 1656.

III. Schola ludus, 1656, Blatný Potok.

JOHAN-AMOS COMENII

SOHOLA LUDUS

seu

ENCYCLOPÆDIA VIVA.

h. e.

JANUÆ LINGUARUM

praxis Comica.

Res omnes Nomenclaturâ vestitas, & vestiendas, Sensibus ad vivum repræsentandi artificium exhibens amœnum.

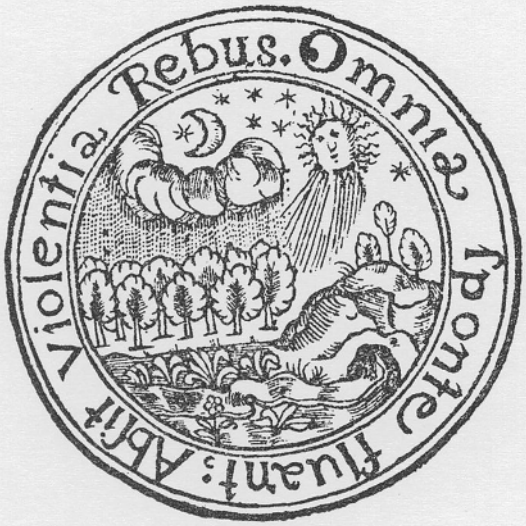

Recuſum AMSTELODAMI curâ & impenſis *Abrahami á Burg*, Bibliopolæ in Catechiſmo Reformato, Anno 1657.

IV. Schola ludus, 1657, Amsterdam.

SCHOLA LUDUS

Seu

ENCYCLOPÆDIA VIVA.

Hoc eſt

JANUÆ LINGVARUM

praxis Scenica.

Res omnes Nomenclaturâ veſtitas, & veſtiendas, Senſibus ad vivum repræſentandi artificium exhibens amœnum.

Ex Senecæ conſilio

Non diſcere iſta debemus, ſed didiciſſe, per quæ majoribus paratur via.

Ergò

Vitæ præludia citò, & jucundè, ſeriò tamen, peragenda.

Generoſis & Sapientibus, Reverendisque & Clariſſimis Viris,

D. ANDREÆ de KLOBUSITZ, Sereniſſ. Tranſylv. P. P. à conſiliis intimis.

D. PAULO SEMERE, Comitatûs Caſſovienſis Vice-Comiti.

D. GEORGIO BARNE, Conſiliario.

D. PAULO TARZALLI, Zemplinienſis Diœceſeos Superattendenti.

D. PAULO MEGYESI, Celſiſſimæ Principis Eccleſiaſtæ Aulico.

D. FRANCISCO VERECI, Eccleſiæ Patakinæ Paſtori primario.

Illuſtris Patakinæ Scholæ Curatoribus digniſſimis, fidiſſimis, S.

Rr Hono-

V. Schola ludus, Opera didactica omnia, 1657, Amsterdam.

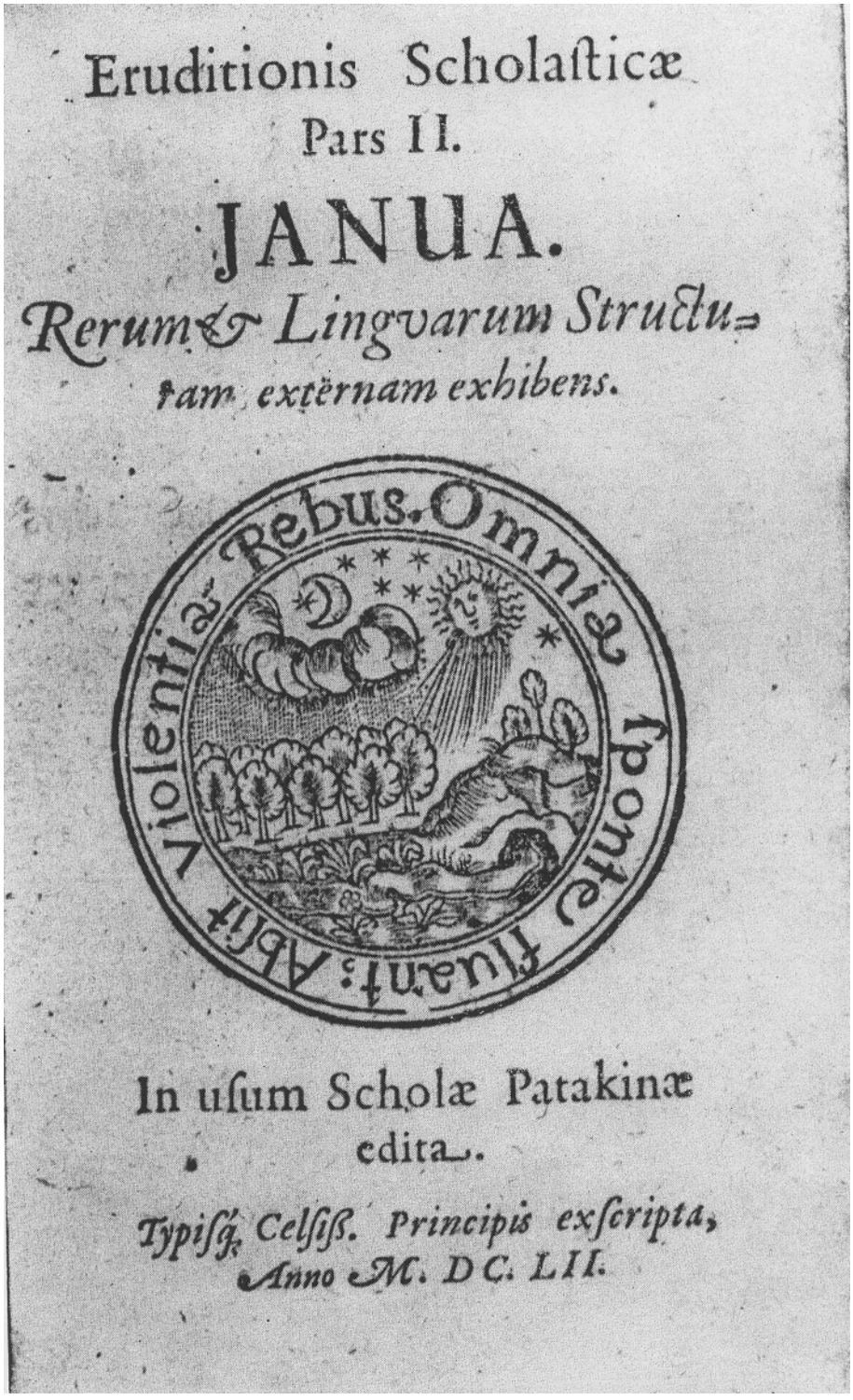

VI. Janua linguarum reserata, 1652, Blatný Potok.

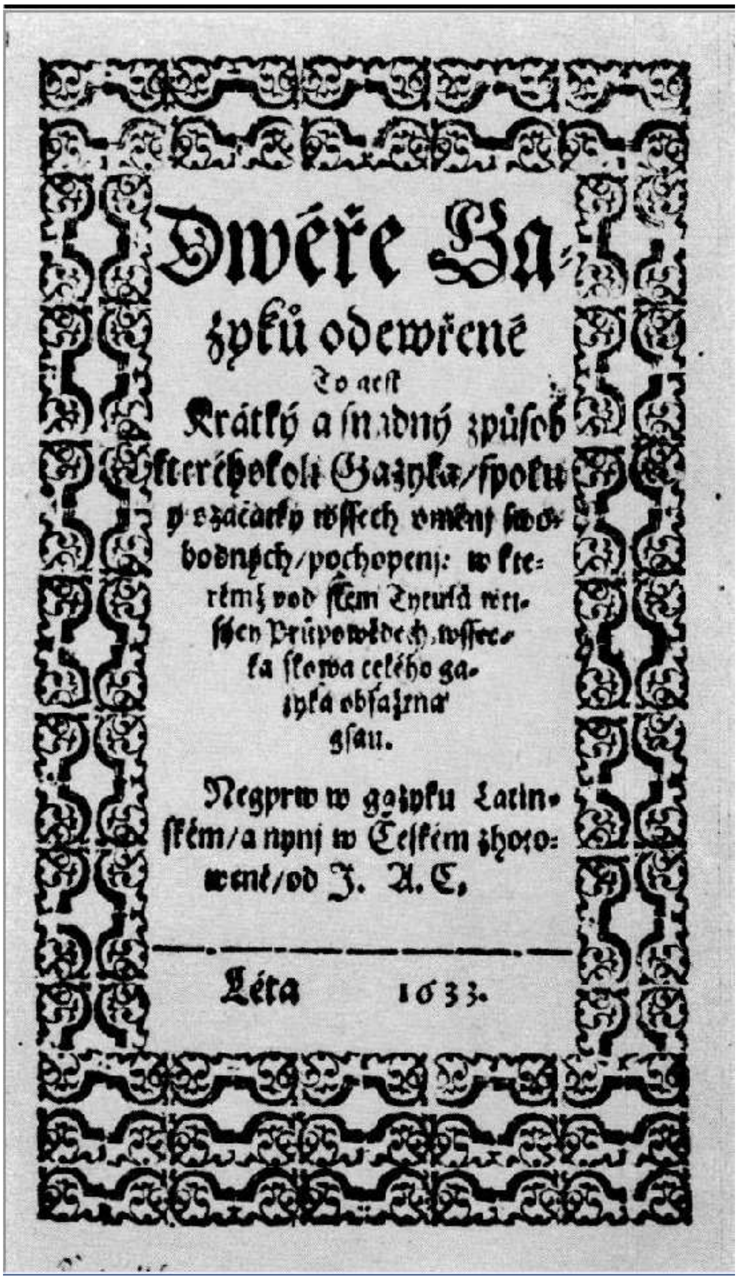
Dwéře Ja=
zyků odewřené
To gest
Krátký a snadný způsob
kteréhokoli Gazyka/spolu
y začátků wssech uměnj swo=
bodných/pochopenj: w kte=
rémž pod sstem Tytulů něk=
ssen Přjpowědech/wssec=
ka slowa celého Ga=
zyka obsažena
gsau.

Negprw w gazyku Latin=
ském/a nynj w Českém zhoto=
wené/od J. A. C.

Léta 1633.

VII. Dvéře jazyků odevřené, 1633, Lešno.

VIII. Nejstarší známý portrét Komenského, 1642, mědirytina George Glovera.

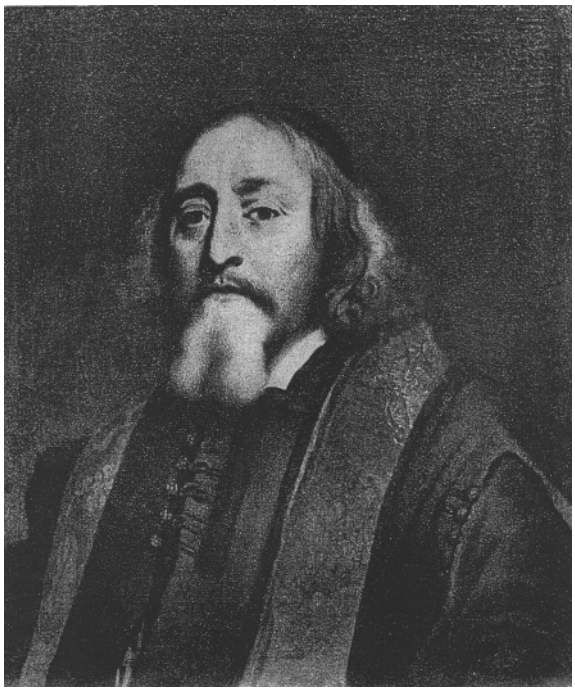

IX. Portrét Komenského od Juriaena Ovense.

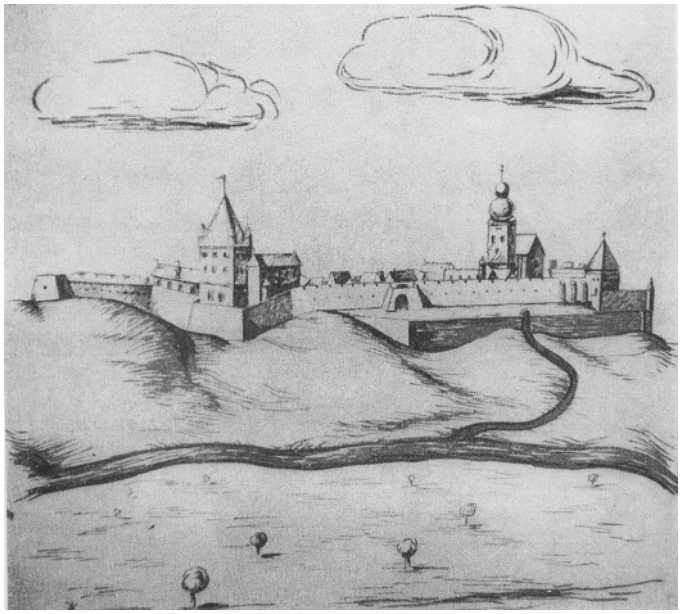

X. Hrad Rákóczių v Blatném Potoku.

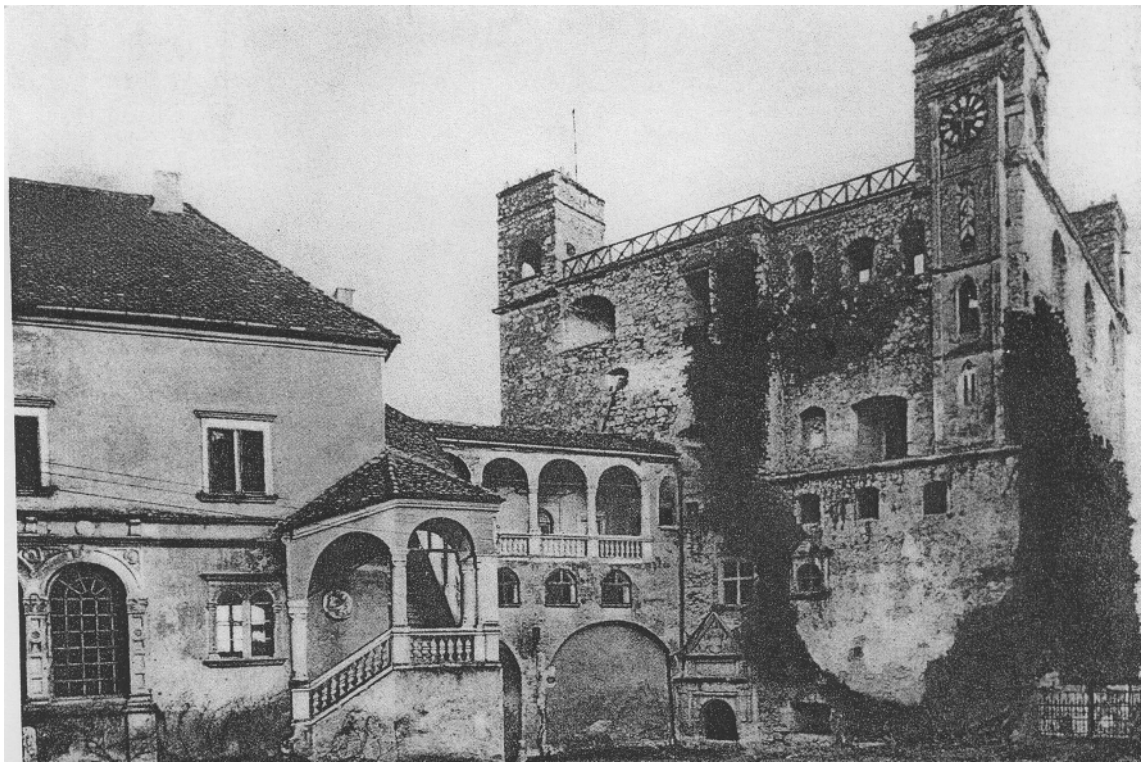

XI. Hradní nádvoří v Blatném Potoku.

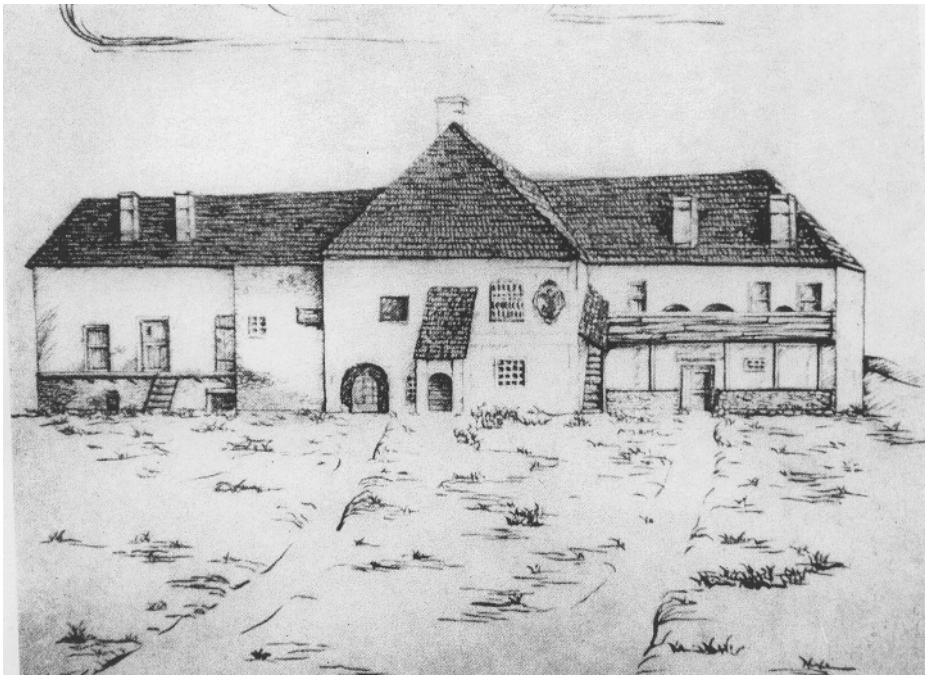

XII. Škola v Blatném Potoku, kde Komenský působil.

XIII. Komenského heslo Omnia sponte fluant absit violentia rebus.

XCVII.

Schola.. Die Schul.

Az Oskola.. Sskola.

XIV. Orbis sensualium pictus, Škola, obrázek.

Schola 1 f. I. est *officina*, f. I. in qua novelli *animi* ad *virtutem* forman-[tur; & distinguitur in *classes*.	Die Schul 1 ist eine Werckstatt/ in welcher die jungen Gemüter zur Tugend angewöhnet [werden; und wird abgetheilt in Classen.	Az Oskola 1 olly *mûbely*, a' mellyben a' gyönge (fiatal) *elmék* a' *josúgos tselekedetre* szoktatnak és el-választatik (osztatnak) *classisekre* (*rendekre*)	Sſkola 1 gest Werkſſtat/ w kterem wlade Vmisli ku Ctnostem spůsobene bywagj; a rozděluge se na Klassy (Rády)
Præceptor, 2 m. III. sedet in *cáthedrâ*; 3 *Discipuli*, 4 in *subselliis*: 5 ille docet; hi discunt.	Der Schulmeister 2 sitzt auf dem Lehrstul/ 3 die Schüler/ 4 auf Bäncken: 5 jener lehret; diese lernen.	Az *Oskolamester* (*Tanétó*) 2 ül a' *tanéto székben*; 3 a' *tanétványok*, (*deákok*) 4 a' *padokon*: (*alacson székeken*) 5 amaz tanét; ezek tanulnak.	Včitel (Práceptor) 2 sedj na Stolici (Katedře) 3 Žacy 4 po lawicech: 5 on včj; tito pak se včj.
Quædam præscribuntur illis *cretâ* in *tabellâ*. 6	Etliches wird ihnen vorgeschrie-[ben mit der Kreide an der Taffel. 6	Némely dolgok eleikbe irattatnak *krétával* a' *táblára*. 6	Něco se gjm předpisuge z Kredu na Tabuly. 6
Quidam sedent ad *mensam*, & scribunt: 7 ipse córrigit 8 *mendas*.	Etliche sitzen am Tische/ und schreiben: 7 Er verbässert 8 die Fehler.	Némellyek ülnek az *asztalnál*, és irnak: 7 ö meg-jobbéttya 8 az *hibákat*. (*meg-tisztéttya azt az hibákiul*.	Ně který sedj v Stola/ a pissj: 7 on naprawuge. 8 bludy (mlky)
Quidam stant, & récitant *memoriæ* mandáta. 9	Etliche stehen/ und sagen her/ was sie gelernet. 9	Némellyek állanak, és el-mondgyák, a' miket meg-tanultanak. 9	Někteřj stogj co se na pamet navčili 9
Quidam confabu-(lantur, 10 ac gerunt se petulantes & negligentes: hi castigantur *ferulâ*, (*baculô*) 11 & *virgâ*. 12	Etliche Schwätzen/ 10 und erzeigen sich mutwillig und unfleissig: die werden gezüchtigt mit dem Backel 11 und der Rute. 12	Némellyek egy mással csacsognak, 10 és csintalanul viselik magokat s' resten: ezek meg-verettetnek *lapoczkával* (*pálczával*) és *veszszövel*. 12	Někteřj klewetagj 10 a pokazugj se swewolnimj a nedbanliwimj: ty trestánj (karanj) bywagj Kaffigi (Fferulau) 11 a Prutem. 12

 Muséum.

XV. Orbis sensualium pictus, Škola, text.

CXXXVII.

Ludi pueriles. Kinder-Spiel.

Gyermeki Játékok. Hry Dětinské.

Pueri

XVI. Orbis sensualium pictus, Dětské hry.

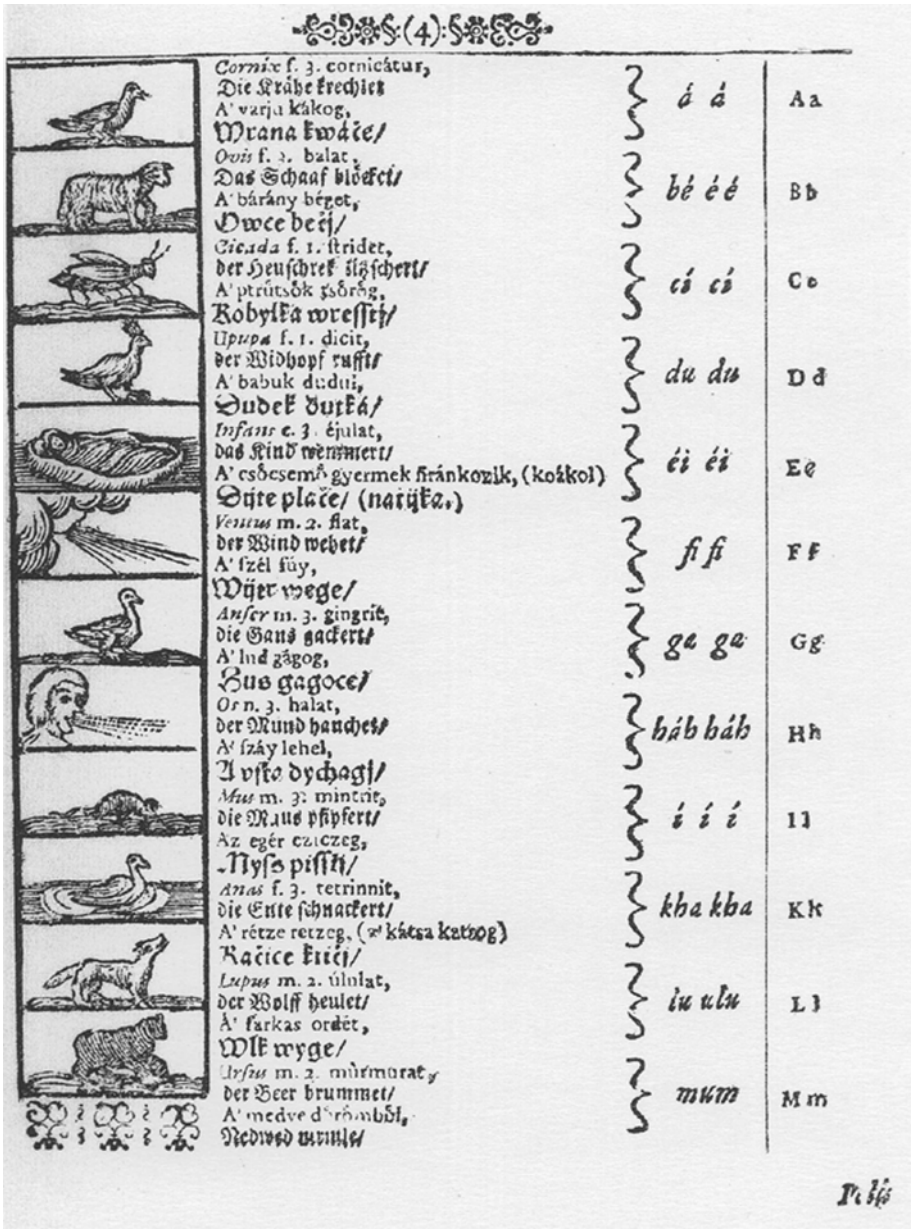

XVII. Orbis sensualium pictus, Živá abeceda.